

Zımnî Vaz'ın İmkânı: Dilde Gösteren ve Gösterilen Aynı Şey Olabilir mi? Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Nüzhetü'l-elhâz fî ademi vaz'ı'l-elfâz li'l-elfâz'ı Bağlamında Bir Değerlendirme*

The Possibility of Unspoken/Implied Vaz': Can the Signifier and Signified in Language be the Same Thing? An Evaluation in the Context of Tashkubrîzâdah Ahmed Efendi's *Nuzhat al-alhâz fî adem wad' al-alfâz li al-alfâz*

Abdullah Yıldırım¹

*Bu makale "Taşköprülüzâde Külliyyâtı Projesi" kapsamında, İlmî Etüdlar Derneği (İLEM) ve İlim Sanat Tarih ve Edebiyat Vakfı (İSTEV) tarafından desteklenmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Abdullah Yıldırım,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: abdyld@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1915-4662

Başvuru/Submitted: 16.07.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.08.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
10.08.2021

Kabul/Accepted: 11.08.2021

Atıf/Citation: Yıldırım, Abdullah. Zımnî Vaz'ın İmkânı: Dilde Gösteren ve Gösterilen Aynı Şey Olabilir mi? Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Nüzhetü'l-elhâz fî ademi vaz'ı'l-elfâz li'l-elfâz'ı Bağlamında Bir Değerlendirme. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 11/2, (Eylül 2021): 603-638.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.959127>

Öz

Taşköprülüzâde "Nüzhetü'l-elhâz fî ademi vaz'ı'l-elfâz li'l-elfâz" başlıklı risalesinde, daha önce Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif (ö. 816/1413) arasında tartışma konusu olan, lafızların belirli bir manayı göstermeyip doğrudan kendilerine referansta buldukları durumlarda vaz' olgusunun söz konusu olup olmadığı sorunu inceler. Teftâzânî, dilde belirli bir manayı göstermek üzere vaz' olunan bütün lafızların aynı zamanda bizzat kendileri için de vaz' olunduğu fikrini savunur. Ancak bu, bilinen anlamdaki vaz' olgusundan farklı olarak, herhangi bir manaya delâlet kasıt içermez ve ilkinin zımnında zorunlu olarak gerçekleşir. Seyyid Şerif ise bu görüşün aksine, lafızların doğrudan kendisine referansta bulunduğu durumlarda -kasıtlı ya da kasıtsız- hiçbir anlamda vaz' olgusundan bahsedilemeyeceğini öne sürer. Ali Kuşçu Teftâzânî'nin yaklaşım şeklini benimsemiş ve bu görüşü temellendirerek bazı sonuçları üzerinde durmuştur. Ayrıca müellifin Seyyid Şerif'e bazı itirazlarda bulunduğu görülür. Taşköprülüzâde ise Kuşçu'nun tam aksine Seyyid Şerif'in öne sürdüğü görüşü benimsemiş ve Kuşçu'nun yönelttiği eleştirileri başarılı bir şekilde cevaplamıştır. Bu çerçevede müellif, risalede öncelikle Seyyid Şerif'in açıklamalarını kısaca özetler, peşi sıra bu görüşü haklı çıkaracak gerekçeleri ortaya koyar (tahkik). Müellif, bu bölümdeki anlatımı hükmün birbirinden ayrıştırılan üç türü üzerine inşa eder. Akabinde Kuşçu'nun Seyyid Şerif'in açıklamalarına yönelik itirazlarını on madde halinde sıralar ve her birini cevaplar. Zımnî vaz' tartışması her ne kadar disiplinin temel meselelerinden olmasa da vaz' olgusunun mahiyeti ve kavramsal içeriğinin açık seçik bir biçimde ortaya konması bakımından önem arz eder. Öte yandan *Nüzhetü'l-elhâz*, Osmanlı entelektüel hayatında risâle geleneğinin dikkat çekici örneklerinden birini teşkil eder. Bu amaçla makalede, Nüzhetü'l-elhâz'ı anlamak ve yorumlayabilmek için tartışmanın

tarihsel kökenine gidilmiş, tarafların görüşleri karşılaştırmalı bir biçimde analiz edilmiş ve konu takibi yapılarak meselenin gelişimi ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Zimnî vaz', Teftâzânî, Seyyid Şerif, Nüzhetü'l-elhâz, Taşköprülüzâde

ABSTRACT

Tashkubrîzâdah, in his risalah called "*Nuzhat al-alhâz fî adem wad' al-alfâz li al-alfâz*", examined an issue that was previously discussed between al-Taftazani (d. 792/1390) and Sayyid Sharif (d. 816/1413) whether "wad'" is in question when the words do not convey a specific meaning and refer directly to themselves. al-Taftazani defends the idea that all the words that are established to show a certain meaning in language are also established for themselves. However, unlike the phenomenon of wad' in the known sense, this does not contain any intention to signify any meaning and takes place in the tacit of the former. Contrary to this view, Sayyid Sharif argues that in cases where the words refer directly to themselves -intentionally or unintentionally- there cannot be any mention of the phenomenon of wad'. Ali Kuşçu conversely, adopted al-Taftazani's approach and based this view on some of its results and also made some criticisms of Sayyid Sharif. Contrarily Tashkubrîzâdah, adopted the view put forward by Sayyid Sharif and successfully answered Kuşçu's criticisms. The author briefly summarizes Sayyid Sharif's statements and then provides justifications for them. He builds the narrative in this section based on three different types of provision (al-hukm). Subsequently, the author lists his objections to Kuşçu's explanations in ten points and discusses each objection. Although the discussion of unspoken/implied wad' is not one of the main issues of the discipline, it is important in terms of clearly revealing the nature and conceptual content of the phenomenon of wad'. Furthermore, as *Nuzhat al-alhâz* constitutes one of the remarkable examples of the risalah tradition in Ottoman intellectual life, it is important to understand it. In interpreting the *Nuzhat al-alhâz*, this article examines the historical origins of the debate, comparatively analyzes the views of the parties and expatiates on the development of the issue by following the subject.

Keywords: Unspoken/implied wad', al-Taftazani, Sayyid Sharif, Tashkubrîzâdah

EXTENDED ABSTRACT

Tashkubrîzâdah Ahmed Efendi (d. 968/1561) in the risalah titled "*Nuzhat al-alhâz fî adem wad' al-alfâz li al-alfâz*", examines the issue of whether the phenomenon of wad' is in question in cases where the words do not show a specific meaning and refer directly to themselves.

The aforementioned issue has been discussed by al-Taftazani (d. 792/1390) and Sayyid Sharif (d. 816/1413). al-Taftazani defends the idea that all the words that are established to show a certain meaning in a given language are also established for themselves. However, unlike the phenomenon of wad' in the known sense, this does not imply any meaning and takes place in the tacit of the former. On the contrary, Sayyid Sharif argues that in cases where the words refer directly to themselves -intentionally or unintentionally- there can be no mention of the phenomenon of wad' in any sense. Because the phenomenon of wad' is possible only if there is a signifier and a signified that can be distinguished from each other.

Ali Kuşçu, who is one of the critical figures championing the further development of wad' literature, adopted al-Taftazani's approach and emphasized some of its results. He also responded to and criticized Sayyid Sharif's claims. Furthermore, Kuşçu stated that linguists do not dispute that the usages which question the debate for example, "Zayd has three letters" are the kalam/word and they have clearly stated that the kalam/word consists of only two nouns or a noun and a verb. It is clear that the author here means that the words that refer to themselves are nouns and a noun requires a relationship with wad'. Kuşçu also mentions some

of the results of this basic thought and argues that these results require wad'. Thus, the word Zayd used in the above phrase is either a mubtada or not. If it is a mubtada, it must also be a name. Because being a name is part of the definition of the mubtada. Another argument put forward by the author is that linguists consider the controversial words as their proper name and it is clear that a proper name would require the phenomenon of wad'. Another argument is that the words used in a regular and meaningful sentence will necessarily be included in one of the categories of al-hakikah and al-majaz and by definition, both of them depend on wad'.

On the contrary, Tashkubrîzâdah, adopted the view put forward by Sayyid Sharif and successfully answered Kuşçu's criticisms. In this framework, the author briefly summarizes Sayyid Sharif's statements in the risalah and then presents the reasons to justify this view. The author builds the narrative in this section by focusing on three different types of judgment (al-hukm). The first of these is the judgment given only about the wording, for example "the word 'daraba' consists of three letters". The second is the judgment on the wording given in comparison to its al-mawdû' leh, that is its meaning, for example "'daraba', is a past act". The third type of judgment, for example "Zayd hit", is the judgment given about the meanings of the words used in the sense that they were established for. Tashkubrîzâdah evaluates the words in terms of these three types of judgment. All utterances, including those that have no meaning and are not used in language, are equal in terms of the first type of judgment. The second judgment is found in words other than the unused (al-muhmal). The third judgment is specific to names only. Although it is accepted that in the first and second types of judgments, the words refer to themselves, this situation does not definitely arise from wad'. Because it is not something that anyone who has a certain opinion on the issues of wording can take credit for to claim that unused words refer to themselves. According to this; the indications of the words themselves are not dependent on either the intentional or the implied wad'. Because wad' is for occurring of signification. Since the listener's mind inadvertently focuses on the word itself because it is only heard, there is no need to consider the phenomenon of wad' here. After this introduction, Tashkubrîzâdah constructed his view on the essence of the issue: Thus, the author begins by questioning the nature of the signification which is the purpose of wad', then explores the difference between them. In the last part of the tractate, without name, Tashkubrîzâdah lists Ali Kuşçu's objections to Sayyid Sharif's explanations in ten items and responds to these objections. This article discusses and analyzes these objections and the responses to them.

Osmanlı klasik çağının velûd müelliflerinden Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), felsefî ve dinî düşüncenin temel disiplinlerine ilişkin verdiği çok sayıda eser¹ yanında nahiv, belâgat vb. Arap dilbilimi ve felsefesi çalışmalarına da kitap ve risâle formunda irili ufaklı metinler² telif ederek katkıda bulunmuştur. Bu cümleden olmak üzere, müellifin üzerinde durduğu alanlardan biri, lafzî delâletin ilkesi olarak *vaz' olgusu* ve bu olguyu temel inceleme konusu haline getiren *vaz' ilmidir*. Taşköprülüzâde bu kapsamda telif ettiği *Nüzhetü'l-elhâz fî ademi vaz' i'l-elfâz li'l-elfâz* başlıklı risâlede³ *vaz'* literatüründe dolaylı biçimde tartışılan meselelerden birini –zımnî *vaz'* kategorisinin imkânını– söz konusu etmektedir.

Mezkûr konu esasen, Sa'düddin Tefâtânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) arasında tartışma konusu olan ve birçoğu dilbilimle alakalı olan meselelerden yalnızca biridir. Bu meseleler⁴ sonraki süreçte muhtelif eserlerde incelenmeye devam etmiş ve söz konusu tartışmalar bu görüşlere taraf olan bazı âlimler tarafından derinleştirilerek sürdürülmüştür. *Nüzhetü'l-elhâz* işte bu ilmî zincirin zımnî *vaz'* tartışması bağlamındaki halkalarından birini teşkil eder. Bu çerçevede, çalışmada esas itibarıyla iki soruya cevap aranacaktır. İlk olarak, araştırmamızın temel konusunu oluşturan meselenin *vaz'* literatürü içindeki konumuna temas edildikten sonra mahiyeti ve tarafları ortaya konacaktır. Bu amaçla tartışmanın ilk halkasında Tefâtânî ve Seyyid Şerif tarafından öne sürülen tezler, birincil kaynaklardan hareketle tasvir ve tahlil edilecektir. Bu çerçevede özellikle Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) Tefâtânî'nin benimsediği konumu mantıkî sonuçlarına götüren açıklamalarına ve Seyyid Şerif'e yönelik eleştirilerine yer verilecektir. İkinci olarak ise –*Nüzhetü'l-elhâz*'ın içeriği tahlil edilmek suretiyle– Taşköprülüzâde'nin meseleyi algılama biçimi, benimsediği tutum ve tartışmaya katkısı ele alınacaktır. Bu bağlamda müellifin özellikle Kuşçu'nun itirazlarını nasıl cevapladığı üzerinde durulacaktır. Makalenin araştırma kısmına ek olarak, risâle ilmî usullere göre tahkik edilip neşredilecek, ayrıca Türk diline tercümesi yapılacaktır.

1. Meselenin *vaz'* literatürü bakımından konumu

Müteahhirin döneminin meşhur kelamcısı Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), İslam dilbilim ve felsefesi tarihinde yeni bir literatürün doğuşuna kaynaklık eden çalışması *er-Risâletü'l-*

- 1 Taşköprülüzâde'nin kelam-felsefe, mantık, fıkıh, tefsir, ahlak vb. alanlarda verdiği eserlerin listesi için bkz. Ali Uğur, *Taşköprizâde Ahmed 'İsâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmi Görüşleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1980); Ahmet Süruri, *Taşköprizâde'nin el-Meâlim'i ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011); Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/151-152; Müstakim Arıcı - Mehmet Arıkan, "Prosopografik Bir İnceleme: Osmanlı'nın Âlimi Taşköprülüzâde, Çevresi, Kariyeri ve Telifatı", *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulemâ Ailesi Taşköprülüzâdeler ve İsâmüddin Ahmed Efendi*, ed. Müstakim Arıcı - Mehmet Arıkan (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020), 1-162.
- 2 Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde müellifin Arap dilbilimi ve felsefesine ilişkin tespit edilebilen çalışmaları için bkz. s. Arıcı - Arıkan, *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulemâ Ailesi Taşköprülüzâdeler ve İsâmüddin Ahmed Efendi*, 72-73.
- 3 İlgili risâlenin müellif nüshası için bkz. Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *Nüzhetü'l-elhâz fî ademi vaz' i'l-elfâz li'l-elfâz* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3238), 207b-209a.
- 4 Söz konusu meselelerin genel bir dökümü ve tasviri için bkz. Mestcizâde Abdullah Efendi, *İhtilâfu's-Seyyid ve's-Sa'düddin*, (İstanbul: Mektebü'l-Harbiyye es-Sultaniyye Matbaası, 1278).

vaz 'iyye' de esasen işaret ismi, zamir vb. müphem lafızların *vaz* ' ve delâlet durumlarını tahkik etmeyi amaçlar. Bu çerçevede müellif, lafızların belirli manalara tayini anlamına gelen *vaz* ' olgusunu merkeze alarak, dilde kullanılan müfret lafızları tasnif eder ve aralarındaki kullanım farklılıklarını dikkate alarak medlûleri hakkında açıklamalarda bulunur. Bu tasnif ve tahlile mukaddime teşkil etmesi bakımından da *vaz* ' olgusunun genel kategorilerine (aksâmü'l-*vaz* ') özellikle de müphem lafızların *vaz* 'na ilişkin teorik bir açıklama modeli geliştirir.

Risâlenin tarihsel ve düşünsel konumu⁵ hakkında şu tespitlerde bulunmak mümkündür: Dilsel delâleti verili olarak alıp bu olgunun farklı düzeylerde tahlilini amaçlayan lügat, gramer ve belâgat gibi disiplinlerden farklı olarak *er-Risâletü 'l-vaz* 'iyye ve sonrasında teşekkül eden literatür, lafzın manaya delâletini değil, bilakis delâletin ilkesi konumundaki belirleme ve tayin işlemini konu edinir. Bu bakımdan *vaz* ' soruşturmasının, dilin kuralları ve işleyişine değil, bundan daha temelli olarak, dilin var oluş ilkesine yönelik bir soruşturma olduğu söylenebilir.

İkinci olarak *vaz* ' incelemesi, herhangi bir lafzın –lafız olmak bakımından– kendinde herhangi bir manaya delâlet niteliğinin olmadığı, bilakis bu sonucun düşünen ve irade sahibi bir özne tarafından lafızların belirli manalara tayin edilmesi sonucu gerçekleştiği ilkesine dayanır. Söz konusu tayin ve belirleme işlemine *vaz* ', bu işlemi gerçekleştiren özneye ise *vâzî* ' (yani dilin kurucusu) denir. Zihinde belirginleşen manayı göstermek üzere tayin edilen lafız toplumsallaştığında dilin parçası haline gelir. Lafız ve mana unsurları, delâlet açısından düşünüldüğünde –modern dilbilim çalışmalarında görüldüğü üzere– gösteren ve gösterilen şeklinde adlandırılır. Aynı unsurlar, söz konusu belirleme ve tayin açısından düşünüldüğünde ise, lafız –belirlenen/konan manasında– *mevzû* ', mana ise –kendisi için lafzın konduğu şey anlamında– *mevzû* ' *leh* olarak adlandırılır.

Yukarıda belirtildiği üzere *vaz* ' olgusu zorunlu olarak bir özneyi gerektirir. Ancak dokuzuncu ve onuncu asırlarda Mutezilî ve Eş'arî kelam çevrelerinde dilin kökenine –yani tanrısal ve metafizik bir varlık mı yoksa beşerî ve tarihsel mi olduğuna– ilişkin tartışmaların aksine, bu literatürde belirginleşen tutum –on birinci asrın başlarında meşhur kelamcı Bakıllânî'nin (ö. 403/1012) açıklamalarından başlamak üzere– bu konuda hiçbir teorinin ne aklî ne de naklî herhangi bir delille kesinlenemeyeceği istikametindedir. Dolayısıyla yapılması gereken şey, lafız ile mana arasındaki delâlet ilişkisinin kökenini ve kim tarafından oluşturulduğunu soruşturmak yerine, mevcut dil durumunda lafızların manalarına delâlet keyfiyetlerini ve bu bakımdan aralarındaki farkları dikkate alarak, lafız ile manası arasında kurulan irtibatın temel kategorilerini tespit etmek ve incelemek olmalıdır. Bu bakımdan *vaz* ' literatürü, spekülâtif olmaktan ziyade realisttir. Mesela *özel isimler* dış varlıkta yalnızca belirli bir şahsı gösterdiği halde *cins isimler* çok sayıda şahsa ve bazen de cinsin ya da türün kendisine doğru şekilde

5 Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Abdullah Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unküdü 'z-zevâhir/Alî Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007) 39-46; a.mlf., "Vaz' İlmi", *İslâm Medeniyetinde Dil Bilimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 449-460; a.mlf., "Adudüddin el-İcî ve er-Risâletü'l-*vaz*'iyye", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 77-117.

yüklenebilmektedir. Öte yandan ben, sen gibi *zamirler* ya da bu, şu gibi *işaret isimleri* vb. lafız türleri ilkece çok sayıda nesneye delâlet etse de verili bir durumda ancak tek bir şahsı gösterir. İşte vaz' soruşturması, lafızların kullanım ve delâletlerinde açığa çıkan bu ve benzeri farklılıklardan hareketle söz konusu lafızların, manalarına ne şekilde tayin edilmiş olduğu konusunda birtakım sonuçlara ulaşmayı amaçlar. Nitekim İcî'nin meşhur risâlesinde yaptığı şey de tam olarak budur.

Vaz' literatürünün İcî sonrası gelişimi bakımından Tefâtânî ve Seyyid Şerif arasında yaşanan tartışmalar önemli bir rol oynar. İcî tarafından tespit edilen meseleler, bu muhakkik âlimler tarafından muhtelif boyutlarıyla tartışılmış, bu tartışmalara yeni birtakım meselelerin de ilave edilmesiyle birlikte literatürün hem kapsamı genişlemiş hem de muhtevası derinlik kazanmıştır. Böylece vaz' bilgisinin sonraki süreçte bağımsız bir ilim olarak tedvin edilmesinin yolu açılmıştır.

Bu tartışmalar içerisinde vaz' edebiyatı bakımından en mühimi, *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*'nin telif gerekçesini oluşturan *genel vaz'-özel mevzû' leh* şeklinde formüle edilen üçüncü vaz' türünün varlığıdır. Seyyid Şerif vaz' literatürüne vücut veren bu meselede hocası İcî'nin görüşünü benimseyip sürdürmüş, Tefâtânî ise mütekaddim dilcilerin *usûlüne* dayalı açıklama şeklini savunmuştur. Bu bağlamda tarihsel olarak etkin olan görüşün İcî-Seyyid Şerif çizgisi olduğu söylenebilir. Seyyid Şerif ve Tefâtânî arasında mezkûr meseleyle başlayan tartışma, mecazların vaz'î olup olmadığı, lafzın aynı manaya nispetle lugavî-örfi-istilâhî ve şer'î şeklindeki dört vaz' düzeyinde aynı anda hakikat olup olamayacağı vb. pek çok meselede sürmüştür. İşte Taşköprülüzâde'nin *Nüzheti'l-elhâz*'da söz konusu ettiği *zımnî vaz'ın imkânı sorunu* da bu meselelerden biridir. Bu genel girişten sonra şimdi söz konusu meselenin içeriğine daha yakından bakabiliriz.

2. Tartışmanın mahiyeti ve tarafları

Bir ilim olarak vaz' bize, dilde kullanılan her lafzın belirli bir mananın (mevzû' leh) karşılığı olarak tayin edildiğini, verili bir durumda lafzın kullanımını sonucu söz konusu manaya delâletin bu ilkeye bağlı olarak gerçekleştiğini söyler. Buna göre, anlamlı bir cümle kurulduğunda, burada kullanılan lafızlar esas itibarıyla kendileri dışında bir şeye (mana) gönderme yapar. Mesela «خرج زيد من البصرة» (Zeyd Basra'dan çıktı) dediğimizde bu cümlede kullanılan her lafız kendisi dışında bir manayı (mevzû' lehi) gösterir. Buna göre “Zeyd” ismi bu adı taşıyan belirli bir şahsı, “Basra” belirli bir şehri, “çıktı” belirli bir mastar manasının geçmiş zamanda belirli bir faile nispetini ve “min” harf-i cerri de cümlede sözü edilen çıkma eyleminin nereden başladığını gösterir.

Ancak lafızlar bazen, dış varlıkta yer alan herhangi bir nesneyi/olguyu değil bizzat kendilerini göstermek üzere kullanılır. Mesela “Çıktı bir fiildir” cümlesinde kullanılan “çıktı” lafzı böyledir. Burada “çıktı” lafzı, bir önceki cümleden farklı olarak, bilinen anlamıyla bir fiil değildir. Çünkü doğrudan kendisine referansta bulunmaktadır.

Dilde belirli bir manaya delâlet eden lafızların manalarına ne şekilde tayin olundukları –bu durumun kategorileri ve ilişkili meseleler– vaz‘ ilminde incelenmektedir. Ancak doğrudan kendisine gönderme yapan lafızlar bu başlıklar altında tartışılmamaktadır. İşte burada söz konusu edilecek mesele, herhangi bir manaya delâlet edecek şekilde kullanılmayıp bilakis kendisine gönderme yapan bu lafızlardır. Acaba bu tür lafızların vaz‘ olgusuyla herhangi bir ilişkisi var mıdır? Eğer varsa, bu hangi vaz‘ kategorisine girmektedir?

2.1. Sa‘düddîn Teftâzânî, Zemaşşerî’nin (ö. 538/1144) meşhur tefsiri *Keşşâf*’a yazdığı haşiyede, Fatıha suresinin son kısmında şu açıklamaları yapar:

İsim, fiil ya da harf olarak, herhangi bir manaya vaz‘ olunmuş bütün lafızların bir özel adı (alem) vardır. Bu özel ad; o isim, fiil ya da harfe delâlet etmesi bakımından söz konusu lafızın kendisidir. Nitekim «خرج زيد من البصرة» (Zeyd Basra’dan çıktı) sözümlü hakkında «خرج فعل ماضٍ وزيد اسم ومن حرف جر» (Çıktı mazi fiildir, Zeyd isimdir ve min harf-i cerdir) diyerek, söz konusu üç lafızdan her birini cümlede özne (yani hakkında hüküm verilen unsur - *maḥkûm aleyh*) şeklinde kullanırsın. Ancak bu kasıtlı olmayan (gayr-ı kastî) bir vaz‘dır. Lafız bu vaz‘ nedeniyle müşterek hale gelmez, yine bu vaz‘ nedeniyle lafızdan müsemmânın manası anlaşılmaz.⁶

Teftâzânî, alıntılanan pasajda, tam da yukarıda tanımlanan meseleyi söz konusu etmektedir: Anlamlı bir cümlede, herhangi bir manayı göstermeyip doğrudan kendisine referansta bulunan bir lafız kullanıldığında, bu durum nasıl açıklanabilir? Muhakkik burada, birbirinden ayırıştırılması gereken iki farklı şey yapar: İlk olarak bu lafızların vaz‘ kavramıyla ilgisini kurar, ikinci olarak da bu vaz‘ın ne türden olduğunun tespit eder.

Teftâzânî, düşünmeye öncelikle bir durum tespitiyle başlar: “Çıktı bir fiildir” cümlesi, dil açısından kurallara uygun ve anlamlı bir cümledir. İkinci olarak “çıktı” lafzı bu cümlede özne (yani *hakkında hüküm verilen unsur*) olarak kullanılmıştır. Herhangi bir lafzın anlamlı bir cümlede özne olarak kullanılması, lafız dilde uzlaşılmanasını göstermeyip yalnızca kendisine delâlet etse bile, bizatihi kendisinin özel ismi olduğunu gösterir. Bir lafzın isim olması aynı zamanda vaz‘ edilmiş olduğunu gösterir. Çünkü tanım gereği isim olmak kelime olmayı, kelime olmak ise vaz‘ı gerektirir.

Görünüşe göre kendisine referansta bulunan lafızların özel isim sayılmaları Teftâzânî’nin en temel ve güçlü argümanını teşkil eder. Öte yandan bu argümanın dilbilim verileriyle uyumlu olduğu da söylenebilir. Nitekim muhakkik Radiyüddin Esterâbâdî’nin *Kâfiye* şerhindeki açıklamaları sözü edilen lafızların kendilerinin özel adı olduklarını teyit eder. Müellif bu konuda şöyle yazar:

Şunu bil ki “Eyne (nerede) soru edatıdır” ve “Darebe (vurdu) mazi fiildir” örneklerinde olduğu gibi herhangi bir kelime ile manası değil de lafzı kastedilirse, bu durumda söz konusu lafız özel isim olur. Çünkü bu ve benzeri lafızlar/kullanımlar bir unsura, başkasını içermeyecek şekilde bi-aynihi vaz‘ olunmuştur. Şu halde bu durumdaki bir lafız menkûldür. Çünkü bir medlûlden yani manadan bir başka medlûle yani lafza naklolunmuştur.⁷

6 Sa‘düddîn et-Teftâzânî, *Haşiyetü ale’l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 589), 17b.

7 Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, nşr. Yusuf Hasan Ömer (Tahran: Müessesetü’s-Sadık, 1978), 3/255.

Teftâzânî, kurallı ve anlamlı bir cümlede özne olarak kullanılmış olması durumundan yola çıkarak ilgili lafızların vaz' kavramıyla ilişkisini kurmaktadır ancak burada bir sorun vardır. Eğer Teftâzânî'nin dediği gibi, dilde kullanılan bütün lafızlar –delâlet ettikleri mana yanında– zatıhi kendisinin de özel adı ise ve bu durum vaz'dan kaynaklanıyorsa, şu halde dilde kullanılan bütün lafızlar en az iki kere vaz' edilmiş olacaktır. Bu da bilinen bütün lafızların *müşterek* (yani eşsesli) olmaları sonucunu doğurur. Ancak böyle bir görüşün tutarsızlığı açıktır.

Teftâzânî bu sorunu öngörmüş olmalı ki burada sözünü ettiği şeyin bilinen anlamıyla vaz'dan ayrıştığını ve kastî olmadığını bilakis bunun zımnında gerçekleşen yeni bir vaz' türü olduğunu belirtir. Bu durumda lafızlar bu ikinci vaz' nedeniyle *müşterek* hale gelmezler ve herhangi bir lafız işitildiğinde, zımnî vaz' nedeniyle, sözlük manası anlaşılmaz.

Şu halde Teftâzânî, aslında bu lafızların, bilinen anlamda vaz' edildiğini düşünmemektedir. Çünkü ortada *lafız* ve *mana* şeklinde birbirinden başka iki unsur yoktur. Dolayısıyla burada vaz' olgusunun gerçekleşmesi, meselenin tabiatı gereği mümkün gözükmemektedir. Ancak öte yandan ortada apaçık bir olgu vardır: *Bu lafızlar kurallı ve anlamlı bir cümlede özne yani hakkında hüküm verilen unsur (mahkûm aleyh) olarak kullanılmıştır.* Bir lafzın cümlede özne olarak kullanılması –dilbilim açısından– beraberinde birtakım nitelikleri zorunlu olarak gerektirir. Mesela cümlede *mahkûm aleyh* olan unsur, zorunlu olarak ya bir fiilin fâili ya da mübtedâ olur. Bu şıkların her ikisi de isim olmayı gerektirir. Yine bu durumun bir neticesi olarak ilgili lafız, marife-nekre, hakikat-mecaz vb. kavram çiftlerinden birine dahil olmak zorundadır. Teftâzânî, dilbilim açısından bu ve benzeri pek çok niteliğe konu olan böyle bir lafzın, dilin tabiatını ve işleyiş mantığını ifade eden vaz' kanunuyla bir biçimde ilişkisi olması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü müellife göre, aksi durumda, cümlede *mahkûm aleyh* olarak kullanılmak ile kullanılmamak arasındaki fark tamamen ortadan kalkacaktır.

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre muhakkik Teftâzânî, vaz'ın evvel emirde *kastî* ve *zımnî* şeklinde iki kısma ayrıldığını düşünmektedir. Dilde kullanılan herhangi bir lafız, kendisi dışında bir anlamın karşılığı olarak vaz' edildiğinde bu *kastî vaz'* adını alır. Çünkü kastî vaz'da bir özne, ilgili lafızı muayyen bir delâlet sonucu elde etmek üzere, çok sayıda muhtemel manadan birine tahsis eder. Diğer bir deyişle burada lafızla mana arasındaki vaz' nispeti *bizzat maksud* durumdadır, yani kasıtlı bir tercih söz konusudur. Öte yandan dilde kastî şekilde vaz' olunan her lafız aynı zamanda kendisinin özel adı olarak vaz' edilmiş olur. Ancak burada vaz' nispeti *bizzat maksud* değildir. Çünkü lafızların doğrudan kendisine göndermede bulunması kendinde açık bir durumdur, dolayısıyla herhangi bir kasıtlı tercihin sonucu oluşmaz. Bilakis bu vaz' türü, kastî olanın *zımnında* zorunlu olarak tahakkuk eder ve ona tabi olur. Nitekim bu ikinci vaz' türü bu nedenle zımnî adını almıştır.⁸

8 Müftüzâde Abdürrahim Efendi, *Şerhu Unkûdi'z-zevâhir* (y.y., ts.), 70.

2.2. Buna mukabil Seyyid Şerif Cürçânî, *Keşşâf* haşiyesinin ilgili kısmında –Teftâzânî'nin yukarıda alıntılanan cümlelerini özetledikten sonra– şu açıklamaları yapar:

Burada tartışılması gereken bir husus vardır. Lafızların bizatihi kendilerine delâlet etmeleri, hiçbir şekilde vaz'a dayanmaz. Çünkü aynı durum hiçbir fark olmaksızın mühmel lafızlarda da gerçekleşmektedir. Lafızların [cümle içinde özne (mahkûm aleyh) olarak kullanılmaları] isim olmalarını gerektirmez. Çünkü kelimelerim tamamı, lafızları hakkında haber vermenin imkânı konusunda eşit durumdadır. Hatta bu durum mühmel lafızlarda da geçerlidir. Şu sözünde olduğu gibi: «جسق مركب من حروف ثلاثة» (Cesak (lafzı) üç harften⁹ oluşmaktadır). Dilin kurucusunun (vâzi') dilde kullanılmayan (mühmel) lafızları bizatihi kendilerini göstermek üzere kasıtlı ya da kasıtsız bir biçimde vaz' ettiğini iddia etmek ve söz konusu mühmel lafızların bu itibarla isim olduklarını öne sürmek insaf sınırlarının dışına çıkmak ve herkes tarafından apaçık olarak bilinen ve kabul edilen dil kaideleri konusunda sağduyuya aykırı bir iddiada bulunmak (mükâbere) anlamına gelir. Çünkü gayr-ı kastî bir vaz' türünü ispatlamak ne aklın ne de naklin desteklemediği bir şeydir. Teftâzânî, gayr-ı kastî vaz' türünü, bütün kelimelerin müşterek sayılması gerekliliğinden kurtulmak amacıyla öne sürmüştür.¹⁰

Seyyid Şerif, Teftâzânî'nin iddiası karşısındaki tutumunu belirginleştirdikten sonra meselenin esasını şu şekilde ortaya koyar:

Bu meselenin tahkiki şu şekildedir: Herhangi bir lafız hakkında belirli bir lafız ile hüküm vermek istendiğinde, eğer hakkında hüküm verilmek istenen lafız bizatihi kendi kendisini dile getiriyor/teklâfuz ediyorsa, bu durumda vaz'a ya da bir gösterene (dâll) ihtiyaç yoktur. Çünkü burada lafız, doğrudan kendisi (zâtı) ile delâlet ettiği şeye ihtiyaç bırakmamaktadır. [Yani delâlet ettiği şey bizatihi kendisinden ibarettir]. Lafızların tamamı, bizatihi kendisi teklâfuz edildiğinde, hakkında hüküm verilmeye elverişli olmada ortaktır. Böyle bir şeye ancak, hakkında hüküm verilen şey lafız değilse ya da lafız olduğu halde bizatihi kendisi teklâfuz edilmiyorsa ihtiyaç duyulur. Bu durumda, hükmün kendisine yönlendirilmesi için hakkında hüküm verilen unsuru göstermek üzere bir alâmet konur. Bazı âlimlerin¹¹ *ضرب* ve *من* ve benzeri kelimelerin, manalarını gösteren lafızlarının ismi ve özel adı oldukları şeklinde açıklamaları, takribî bir açıklamadır. Bu âlimler böyle söylemişlerdir çünkü meramın tahsili bakımından bu lafızlar sanki özel isim konumundadırlar.¹²

Yukarıdaki ifadelerin de açık bir şekilde gösterdiği üzere, Seyyid Şerif Cürçânî, Teftâzânî'nin mezkûr tahkikini eleştirmekte ve lafızların bizzat kendilerini gösterme durumunun vaz' olgusuyla açıklanamayacağını öne sürmektedir. Cürçânî, eleştirisinin merkezine lafızların *müstamel-mühmel* şeklindeki ayrımını koyar. Buna göre Teftâzânî'nin açıklamalarından,

9 Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin verdiği bu misalde kullanılan "cesak" kelimesi dilde kullanılmayan (mühmel) bir lafızdır dolayısıyla herhangi bir manası yoktur. Öte yandan kelime Arap dilinde üç harften (جسق) ibaret olduğundan Cürçânî misalde ilgili kelimenin üç harften ibaret olduğunu söylemiştir. Ancak kelime Latin alfabesiyle yazıldığında, hareketlerin de birer harf olarak yazılmaları nedeniyle, zorunlu olarak beş harfe çıkmaktadır.

10 Seyyid Şerif Cürçânî, *Haşiyeye ale'l-Keşşâf* (b.y., Dâru'l-fikr, 1977), 74. Matbu metinde Seyyid Şerif'in verdiği misal جسق yerine حسن şeklinde yazılmıştır. Doğrusu bizim tercih ettiğimiz yazımdır. Çünkü Seyyid Şerif burada dilde kullanılmayan (mühmel) bir lafzı örnek vermektedir.

11 *Kâfiye* şârihi Radiyüddin Estarâbâdî'yi kastediyor.

12 Cürçânî, *Haşiyeye ale'l-Keşşâf*, 74-75.

muhakkikin zımnî vaz'ı mühmel değil yalnızca müstamel lafızlar bağlamında söz konusu ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Teftâzânî zımnî vaz'ı izah ederken meseleyi, *dilde daha önce isim, fiil ya da harf olarak tayin edilen ve bu şekilde kullanılan lafızlar* şeklinde kayıtlamıştır. Bu, zımnî vaz'ın ancak kastî şekilde vaz' edilen lafızlar için söz konusu olacağı anlamına gelir. Nitekim ikincisinin birincisinin zımnında tahakkuk etmesinin anlamı da budur. Seyyid Şerif işte tam bu noktada selefine güçlü bir eleştiri yöneltir. Buna göre, Teftâzânî'nin zımnî vaz'ın gerekçesi olarak öne sürdüğü *lafızların bizatihi kendilerini gösterme durumu* yalnızca dilde kullanılan ve bir manası olan (müstamel) lafızlarda gerçekleşmemekte bilakis hiçbir manası olmayan, kullanım dışı (mühmel) lafızlarda da aynen görülmektedir. Seyyid Şerif'in «جسق» lafziyle ilgili verdiği örnek bu durumu açık bir şekilde gösterir. İlgili lafız, hiçbir manası olmadığı halde, bu cümlede özne (*mahkûm aleyh*) olarak kullanılmış, dolayısıyla kendi kendisine göndermede bulunmuştur. Bu durumda herhangi bir lafzın, cümlede özne olarak kullanılması ilgili lafzın isim olmasını gerektirmez. Aksi takdirde mühmel lafızların da isim olduklarını öne sürmek gerekir ki bu kabul edilemez bir sonuçtur. Çünkü mühmel lafızlarda kastî ya da zımnî hiçbir şekilde vaz' olmadığı dilcilerin ortak görüşüdür. Şu halde lafızların kastî vaz'ın zımnında zorunlu olarak gerçekleşen ikinci bir vaz' ile kendi kendilerinin özel ismi olarak vaz' olduklarını iddia etmek dilin apaçık prensipleriyle çelişir.

Seyyid Şerif, açıklamalarının devamında, böyle bir durumun niçin vaz' olgusundan hareketle açıklanamayacağını izah eder. Buna göre, cümlede *mahkûm aleyh* olarak kullanılan lafız, belirli bir manayı göstermeyip doğrudan kendisine referansta bulunuyorsa, bu lafız için bir gösteren tayin edilmesine gerek yoktur. Çünkü lafzın kendisi, telaffuz edildiği anda kendisini zorunlu olarak gösterir. Daha açık bir deyişle lafzın delâlet ettiği şey kendisinden ibarettir. Bu nedenle, burada delâleti temin etmek üzere vaz' olgusundan söz etmek anlamsızdır. Öte yandan, bu şekilde kullanıldığında, mahkûm aleyh olmak bakımından lafızlar arasında herhangi bir fark söz konusu olmaz. Peki, bir gösterenin tayin edilmesine ne zaman ihtiyaç duyulur? Böyle bir şey ancak hükme konu olan şey lafız değil bir mana ise ya da lafız olduğu halde telaffuz edilen şey bu lafız değilse ihtiyaç duyulur. Çünkü bu iki durumda da tayin olunan lafız kendisi dışında bir şeye delâlet edecektir.

3. Tartışmanın sonraki seyri: Ali Kuşçu'nun Seyyid Şerif eleştirisi

Vaz'ıyye literatürünün Teftâzânî-Seyyid Şerif sonrası gelişimi çoğunlukla *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* üzerine yazılan şerh ve hâşiyeler üzerinden devam etmiştir. Bu metinlere genel olarak bakıldığında zımnî vaz' tartışmasının risâlenin hatime kısmında yer alan sekizinci madde ekseninde yapıldığı görülür. el-İcî metnin ilgili kısmında şunları söyler:

Fiil ve harf, başkasında sabit olması bakımından dikkate alınan bir anlama delalet etmeleri cihetinden ortaktır. Bu cihetten, başka herhangi bir unsur fiil ve harfin delâlet ettiği anlamda sabit olmaz. Bu nedenle fiil ve harf[in cümlede mübtada olup] haklarında haber verilmesi mümkün değildir.¹³

13 Adudüddin el-İcî, *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*, nşr.&çev. Abdullah Yıldırım, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 114-115.

Müellif burada, fiil ve harfin cümlede mübteda/özne olarak kullanılıp herhangi bir hükmün konusu olamayacaklarını öne sürmektedir. Çünkü isimden farklı olarak fiil ve harfin medlûlü, bağımsız şekilde düşünülüp anlaşılmaya elverişli değildir. Diğer bir deyişle bu hüküm, lafızların medlûlleri dikkate alındığında doğrudur. Ancak tam bu noktada şârih ve muhaşşiler mananın değil de lafzın kastedildiği kullanım durumlarını gündeme getirerek zımnî vaz' tartışmasına temas ederler. Öte yandan bu tabloya bakıldığında zımnî vaz' meselesinin şahsî-nev'î ve özel-genel ayrımları gibi vaz'iyee literatürü açısından belirleyici bir konumda olmadığı söylenebilir. Çünkü dilde kullanılan lafız türlerinin vaz' ve delalet durumları esasen bu başlıklar altında tasnif edilmekte ve incelenmektedir.

Literatürde zımnî vaz' meselesine temas eden ilk metin Hoca Ali Semerkandî'nin (ö. 860/1456) *Şerh-i sağır* şeklinde de adlandırılan telifidir. Esasen *er-Risâletü'l-vaz'iyee* üzerine ilk şerh çalışması¹⁴ Semerkandî'den önce Seyyid Şerif tarafından yapılmıştır. Ancak muhtemelen, müellif meseleyi *Keşşâf* hâşiyesinde ele aldığından burada yeniden değinme ihtiyacı duymamıştır. Semerkandî ise, Osmanlı medreselerinde meşhur bir ders metni olarak okutulan eserinde, doğrudan kendilerine referansta bulduklarında tüm lafızların cümlede özne (mahkûm aleyh) yahut yüklem (mahkûm bih) olmak bakımından eşit olduklarını belirtir. Öte yandan müellif zımnî vaz' iddiasında bulunan kimselerin elinde, lafzın zikredilip yine kendisinin kastedilmesi durumu dışında herhangi bir delil olmadığını, ayrıca cümlede benzer şekilde kullanılmaları dolayısıyla mühmel lafızların da gayr-i kastî şekilde vaz' edilmiş olmalarını kabul etmek durumunda kalacaklarını, ancak aklı başında kimsenin böyle bir görüşü benimsemeyeceğini belirtir. Bu ibarelerin Seyyid Şerif'i andırıldığı açıktır. Semerkandî muhaliflerin, cümlelerin ancak iki isim yahut bir fiil ve isimden oluşabileceği kaidelerinden hareketle ilgili kullanımların isim sayılmaları gerektiği şeklindeki argümanlarını ise bahsi geçen kaidenin "hakikaten iki isim ya da bunların yerini tutabilecek başka bir şey" şeklinde tevil edilmesi gerektiği, ayrıca bu ve benzeri kaidelerin dil kullanımlarındaki nadir değil yaygın/genel durumu dikkate aldığı şeklinde cevaplandırır.¹⁵

Nüzhetü'l-elhâz'a gelinceye değin şerh-hâşiyee literatüründe zımnî vaz' meselesine temas eden başka metinler¹⁶ de söz konusu edilebilir. Ancak konuyu en ciddi şekilde ele alan ve meseleyi açımlayan isim, şerh ve hâşiyeler dışında literatürün gelişiminde etkin olmuş bağımsız metinlerin başında gelen *Unkûdü'z-zevâhir* müellifi Ali Kuşçu'dur.¹⁷ *Unkûd'u* bu çalışma açısından öne çıkaran bir başka husus, Taşköprülüzâde'nin metinde diğer müellifleri değil

14 Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Şerhu er-Risâleti'l-vaz'iyee* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3021), vr. 29b-33a.

15 Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Şerh ale'r-risâleti'l-vaz'iyee* (Desûkî hâşiyesi ile birlikte), (Mısır: Cemâliyye Matbaası, 1329), 96-98.

16 Konuya ilişkin bazı örnekler için bkz. Akın İşleme, *Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyee (Şerhu'l-kebir) İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), (Tahkikli metin kısmı), 118-121; İsmâüddin el-İsferâyînî, *Şerhu er-Risâleti'l-vaz'iyee*, [b.y.], [y.y.], [ts.], 83-86.

17 Ali Kuşçu'nun vaz' bilgisinin tedvin edilip sistematik bir ilim olarak tanımlanma sürecindeki rolüne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkûdü'z-zevâhir*, 46-54; a.mlf., "Vaz' İlmi", 463-464.

doğrudan Kuşçu'yu dikkate alması ve cevaplamasıdır. Bu bakımdan tartışmanın sonraki seyrini *Unküdü'z-zevâhir* ile sınırlı tutmamız yerinde olacaktır.

Kronolojik olarak Hoca Ali Semerkandî'den hemen sonra gelen Kuşçu vaz' olgusunun kısımlarını incelediği bölümde şahsî-nev'î ve genel-özel ayrımlarından sonra zımnî vaz' tartışmasına ayrı bir başlık açar.¹⁸ Müellif burada öncelikle tarafların görüşlerini herhangi bir yorum yapmadan ilgili metinlerden hareketle aktarır. Akabinde Teftâzânî'nin savunduğu görüşü, bu görüşü haklı çıkaracak gerekçeleri ortaya koyarak temellendirir ve mantıksal sonuçlarını gösterir. Ayrıca Seyyid Şerif'in bazı ifadelerini alıntıyla cevaplandırır ve eleştirir.

Buna göre Kuşçu öncelikle "Zeyd üç harflidir" örneğinde olduğu gibi tartışma konusu kullanımların kelam/söz olduğu konusunda hiçbir dilcinin ihtilaf etmediğini, yine dilcilerin kelamın/sözün ancak iki isim ya da bir isim ve fiilden oluştuğunu açıkça ortaya koyduklarını belirtir. Müellifin burada kendisine referansta bulunan lafızların isim olduklarını, isim olmanın da vaz' olgusuyla ilişkiliyi gerektirdiğini kastettiği açıktır. Kuşçu açıklamalarının devamında bu temel düşüncenin bazı sonuçlarından söz eder ve ortaya çıkan bu sonuçların vaz'ı gerektirdiğini öne sürer.

Buna göre yukarıdaki terkipte kullanılan Zeyd lafzı ya mübtedadır ya da değildir. Eğer mübteda ise aynı zamanda isim olması gerekir. Çünkü isim olmak, mübtedanın tanımında verilir. Mübteda olmadığı öne sürülecek olursa, bu durumda elimizde ne Zeyd ne de sülâsî (üç harfli) lafzının merfû olmasını gerektirecek bir gerekçe kalır. Müellif ayrıca kendisini gösterecek şekilde kullanılan lafızların sıfatı olarak çoğu zaman marife bir kelimenin geldiğini, marifenin nitelediği unsurun da zorunlu olarak marife olacağını belirtir. Marife ise tanım gereği vaz'ı gerektirir. Müellifin öne sürdüğü bir başka argüman, dilcilerin tartışma konusu lafızları kendilerinin özel adı kabul etmeleridir. Kuşçu bu noktada Radî'nin *Kâfiye* şerhindeki açıklamalarını alıntılar. Özel isim olmanın vaz' olgusunu gerektireceği ise açıktır. Kuşçu'nun dilcilerin genel görüşünden hareketle geliştirdiği bir başka argüman, kurallı ve anlamlı bir cümlede kullanılan lafızların zorunlu olarak hakikat ve mecaz kategorilerinden birine dahil olacağı görüşüdür. Hakikat vaz' olunduğu manada, mecaz ise vaz' olunduğu mananın lazımında kullanılan lafızdır. Dolayısıyla yine tanım gereği herhangi bir lafzın hakikat yahut mecaz olması vaz'a bağlıdır.¹⁹

Kuşçu yukarıda serimlenen argümanları sıraladıktan sonra, Teftâzânî'nin cümlede lafzı kastedilerek kullanılan kelimelerin vaz' olgusuyla ilişkili olduğu iddiasının haklı olduğunu, dilbilimsel meselelerin ispatında bu kadar verinin yeterli olacağını belirtir. Ancak bunun hemen devamında ifade ettiği gibi, ilgili lafızların bilinen manasıyla bilinçli ve kasıtlı olarak vaz' edildiğini öne sürmek dilde kullanılan tüm lafızların müşterekliği probleminde yol açacağından Teftâzânî kastı olmayan vaz' türünü öne sürmek zorunda kalmıştır. Bütün bu veriler ışığında meseleye bakıldığında ise Kuşçu zımnî vaz' iddiasının Seyyid Şerif'in öne sürdüğü gibi

18 Ali Kuşçu, *Unküdü'z-zevâhir fi ş-Sarf*, thk. Ahmed Afîfî (Kahire: Matbaatü Dâri'l-kütübî'l-Mısıriyye, 2001), 176-179.

19 Kuşçu, *Unküdü'z-zevâhir*, 177-178.

naklin ve aklın desteklemediği bir husus olmaktan ziyade dil kaidelerinin gereği olduğunu düşünmektedir.²⁰ Kuşçu bu aşamadan sonra doğrudan Seyyid Şerif'in açıklamalarından bazı alıntılar yapar ve bunları Teftâzânî düşüncesini dikkate alarak cevaplandırır.

Müellifin bu bağlamda gündeme getirdiği ilk husus Seyyid Şerif'in öne sürdüğü *lafzın cümlede özne olması isim olmasını gerektirmez* görüşüdür. Kuşçu bunun uzak ve zorlama bir ihtimal olduğunu söyler. Çünkü fail ya da mübteda olmaksızın bir lafzın cümlede özne olmasını ispatlamak mümkün değildir. İkinci olarak *kelimeler lafızları hakkında haber vermeye elverişli olma konusunda eşit durumdadır* sözü tartışma bakımından Seyyid Şerif'e herhangi bir fayda temin etmez. Çünkü Teftâzânî bu konuya itiraz etmemekte ve fakat bu şekilde kullanılan tüm unsurların isim olduğunu öne sürmektedir. Üçüncü olarak Seyyid Şerif *bu durumda vaz'a ya da bir gösterene ihtiyaç yoktur* cümlesiyle eğer lafızların kendileri hakkında haber verilmeye elverişli oldukları dolayısıyla böyle bir kullanım durumunda vaz'a ve gösterene akıl bakımından ihtiyaç olmadığını kastediyorsa bu müsellemdir. Öte yandan bahsi geçen ihtiyaç duymama ve elverişlilik durumunun Arap dili bakımından geçerli olduğunu öne sürüyorsa bu müsellemler değildir, kanıtlanması beklenir (memnû'). Nitekim böyle bir şeyin kabul edilmesi durumunda herhangi bir şahıstan ne şekilde olursa olsun sadır olan tüm lafızların ve hatta lafız olmasına bakılmaksızın kendisine işaret edilen tüm unsurların Arap dili bakımından mahkûm aleyh olması mümkün olur. Kuşçu bu bağlamda son olarak mühmel lafızları gündeme getirir. Zımnî vaz' dilde kullanılan ve bir manası olan lafızlar için geçerlidir. Mühmel lafızlarda böyle bir durumundan söz edilemez. Nitekim dilciler arasında lafızların kendilerini göstermek üzere kullanılmaları mühmel değil müstamel lafızlar bakımından geçerli ve yaygındır. Arap dilinde hüccet sayılabilecek birinden aksi bir kullanım örneği vaki olursa bu durumun tevil edilmesi gerekir. Nadiren vaki olan bu tür durumların tevil edilme zorunluluğu ise başından beri savduğumuz görüşleri nakzetmez.²¹

Buraya kadar ortaya konan yorum ve değerlendirmeler ışığında meselenin tarafları ve nazari tutumları şu şekilde özetlenebilir: Seyyid Şerif'in meseleyi ele alışı, bir nispet olarak vaz' ve bu nispetin tarafları olarak lafız-mana çifti arasındaki ilişki çerçevesinde şekillenmektedir. Buna göre hakkında hüküm verilmek istenen şey ne olursa olsun evvel emirde muhatabın zihninde hazır hale getirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, ortada üzerine konuşulacak herhangi bir şey söz konusu olmayacaktır. Eğer hakkında konuşulmak istenen şey belirli bir mana ise, bu durumda ilgili manaya delâlet edecek bir gösterenin (lafız, işaret vb.) kullanılması zorunludur. Çünkü mana(lar) zihni içerikler (suret) olduğundan, fiziksel olarak işaret edilmeleri mümkün değildir. Diğer bir deyişle manaların zihinde düşünülür/hazır hale gelmeleri ancak bir gösterenin delâletiyle mümkün olabilmektedir. Bu durumda gösteren ile gösterilen (isim-müsemma) birbirinden başka unsurlar olduğundan, delâletin tahakkuku zorunlu olarak vaz'a bağlıdır.

Eğer konuşan doğrudan belirli bir lafız hakkında konuşacaksa bu durumda iki ihtimal söz konusudur. Birincisi, hakkında konuşulan lafız bir başka lafza göndermede bulunabilir.

20 Kuşçu, *Unküdü'z-zevâhir*, 178.

21 Kuşçu, *Unküdü'z-zevâhir*, 178-179.

Mesela “çıktı” lafzını kastederek, “O bir fiildir” dediğimizde, bu cümlede kullanılan “o” zamiri kendisi dışında bir başka lafza gönderme yapıyordur. Buna göre her ne kadar bir mana/durum hakkında konuşulmayıp söz konusu edilen şey bir lafız olsa da, burada da bir gösterene ihtiyaç vardır. Çünkü ilk durumda olduğu gibi burada da birbirinden başka iki şeyden birinin diğerine delâleti söz konusudur. İkinci ihtimalde ise lafız, kendi dışında bir başka lafza değil doğrudan kendisine göndermede bulunmaktadır. Yukarıdaki örnekte geçen “çıktı” lafzı bu duruma örnek teşkil eder. Seyyid Şerif’e göre, yukarıda işaret edilen diğer ihtimallerde olduğu gibi, cümlede bu şekilde kullanılan bir lafzın da hakkında hüküm verebilmek için muhatabın zihninde düşünülür/hazır hale getirilmesi gerekmektedir. Ancak bunun için ilgili lafız dışında herhangi bir gösterene ya da bizzat söz konusu lafzın vaz’ edilmesine gerek yoktur. Çünkü biz lafzı dile getirdiğimizde, söz konusu lafız muhatabın zihninde zaten kendiliğinden/zorunlu olarak hazır hale gelir.²²

Buraya kadar yapılan açıklamaların da gösterdiği üzere Seyyid Şerif’in kurguladığı şekliyle tartışmanın esası şu soruya dayanmaktadır: “*Vaz’ın tarafları olarak mevzû’ ve mevzû’ leh bir ve aynı şey olabilir mi yoksa bunlar birbirinden mutlak surette başka unsurlar olmak zorunda mıdır?*” ya da diğer bir deyişle “*Herhangi bir şey, mesela lafız bizzat kendisini göstermek üzere vaz’ olunabilir mi?*”. Seyyid Şerif, bu soruya net bir biçimde hayır cevabı verir. Buna göre herhangi bir şeyin (mesela bir lafzın) kendi kendisine işaret etmesi vaz’a bağlı değildir. Çünkü burada bilinen manada bir delâlet yoktur. Delâlet –tanımı gereği– asgari olarak birbirinden farklı iki unsurun varlığını gerektirir.²³ Lafzın bizzat kendine işaretinde ise birbirinden farklı/başka unsurlar olmadığından delâletten dolayısıyla vaz’dan bahsedilemez.

Teftâzânî’nin meseleyi tahkik ederken dili/nahvi esas alan bir yaklaşım şekli geliştirdiği söylenebilir. Buna göre Teftâzânî’nin yapmaya çalıştığı şey, sorunu dil ilimlerinin verileriyle uyumlu bir şekilde çözmeye çalışmaktır. Düşünür, herhangi bir cümlede özne (*mahkûm aleyh*) olan unsurun –nahiv kuralları gereği– isim olması gerektiğini dolayısıyla vaz’iliğini verili olarak almaktadır. Çünkü aksi durumda bir lafzın verili bir cümlede kullanılmasıyla kullanılmaması arasındaki fark/ölçüt ortadan kalkar. Muhakkik, bu durumu verili olarak aldıktan sonra söz konusu vaz’ türünün keyfiyetini izaha çalışır. Seyyid Şerif’in meseleye yaklaşım şeklini belirleyen şey ise dil/nahiv değil, zihni/aklî seviyedir. Bu nedenle, herhangi bir lafzın cümlede mahkûm aleyh olarak kullanılabilmesi için isim olmasını, buna bağlı olarak da vaz’iliğini zorunlu gören Teftâzânî’nin aksine, Seyyid Şerif lafzın *mahkûm aleyh* olabilmesi için zihinde düşünülür/hazır olmasını, diğer bir deyişle böyle bir durumun aklen mümkün olmasını yeterli görmektedir. Nitekim Ali Kuşçu tarafların görüşlerini yorumladığı bölümde zihin ve dil seviyelerini fark etmiş ve Seyyid Şerif’in lafzın doğrudan kendisine işaret etmesi için vaz’a ihtiyaç olmadığı şeklindeki açıklamasının akıl bakımından haklı olduğunu belirtmiştir.²⁴

22 Kuşçu, *Unkûdü’z-zevâhir*, 176-177; Müftüzâde, *Şerh*, 71-73.

23 “*Delâlet, bir şeyin, kendisini bilmenin bir başka şeyin bilgisini gerektirecek durumda olmasıdır*”. İlgili tanım için bkz. Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu’l-ta’rifât* (Beyrut, Dâru’l-kütübü’l-ilmiyye, 1983), 104.

24 Kuşçu, *Unkûdü’z-zevâhir*, 179.

4. Nüzhetü'l-elhâz'daki nazârî tutum: Taşköprülüzâde'nin Ali Kuşçu eleştirisi

Yukarıda ana hatlarıyla özetlenen tartışma, Taşköprülüzâde tarafından *Nüzhetü'l-elhâz*'da bağımsız bir mesele olarak konu edilmiştir. Risale üç bölüm halinde okunabilir. Birinci bölümde müellif, Teftâzânî ve Seyyid Şerif arasındaki tartışmayı –kendi bakış açısı ve tercihini de ortaya koyacak şekilde– ana hatlarıyla ortaya koyar (takrir).²⁵ İkinci bölümde, meselenin esasına ilişkin görüşünü, vaz' olgusunun amacı (garaz) nedir sorusundan hareket ederek ve vaz'ın –tıpkı delâlet gibi– lafız ile mana arasında yer alan bir nispet olduğunu göz önünde bulundurarak izah eder.²⁶ Üçüncü ve son bölümde ise –isim vermeksizin– Ali Kuşçu'nun Teftâzânî düşüncesini açıklamak üzere ortaya koyduğu argümanları kritik eder ve Seyyid Şerif'e yönelttiği eleştirileri cevaplandırır.²⁷ Risalenin en hacimli kısmını bu itirazlara verilen cevaplar oluşturur. Şimdi risalenin içeriğini oluşturan bölümlere daha yakından bakabiliriz.

4.1. Taşköprülüzâde risalenin girişinde, öncelikle Seyyid Şerif'in tartışmadaki pozisyonunu –kendi tahkikiyle– ortaya koyar. Meselenin esasını, anlamlı bir cümlede *hükme konu olan lafız* teşkil ettiğinden, Taşköprülüzâde bu bölümdeki anlatımı, hükmün birbirinden ayrıştırılan üç türü üzerine inşa eder. Bunlardan birincisi, “darebe kelimesi üç harften oluşur” misalinde olduğu gibi, yalnızca lafız hakkında verilen hükümdür. Dikkat edilirse, burada “üç harften oluşmak” şeklindeki hüküm bütünüyle lafza ait olup mana ile hiçbir ilgisi yoktur. İkincisi, “darebe mazi fiildir” misalinde olduğu gibi, lafız hakkında, mevzû' lehi yani medlûlüne kıyasla verilen hükümdür. Her ne kadar *fiil olmak* lafzın manasına nispetle kazandığı bir nitelik olsa da, yine de buradaki hüküm, mana değil lafız hakkındadır. Hükmün üçüncü türü ise “Zeyd vurdu” misalinde olduğu gibi, vaz' olundukları manalarda kullanılan lafızların medlûlleri hakkında verilen hükümdür. Burada “vurma” hükmü Zeyd değil bu adı taşıyan kişi hakkındadır.

Taşköprülüzâde daha sonra, mutlak olarak lafızları, hükmün bu üç türü açısından değerlendirir. Hiçbir anlam taşımayıp dilde kullanılmayanlar (mühmel) dâhil olmak üzere, lafızların tamamı birinci tür hüküm açısından eşittir. İkinci hüküm, mühmel dışındaki lafızlarda bulunur. Üçüncü hüküm ise yalnızca isimlere özgüdür. Birinci ve ikinci tür hükümde her ne kadar lafızların bizatihi kendilerine delâlet ettikleri kabul edilse de bu durum kesin olarak vaz'dan kaynaklanmaz. Çünkü mühmel lafızların bizatihi kendilerine delâlet ettiğini iddia etmek, lafız meselelerinde belirli bir fikre sahip hiç kimsenin itibar edeceği bir şey değildir.

Taşköprülüzâde, Seyyid Şerif'in açıklamalarını aktardığı bölümü, “bütün bunlardan anlaşılın şey şudur” diyerek sonlandırır. Buna göre; lafızların bizatihi kendilerine delâletleri ne kastî ne zımnî vaz'a bağlı değildir. Çünkü vaz', delâletin tahsili içindir. Dinleyen kişinin zihni [başka bir nedenle değil] lafzın sadece işitilmesi dolayısıyla zorunlu olarak lafzın kendisine yöneldiğinden, burada vaz' olgusunun düşünülmesine gerek yoktur. Taşköprülüzâde akabinde –isim zikretmeksizin– âlimler içerisinde vaz' olgusunu kastî ve gayr-ı kastî kısımlarına ayıran biri vardır diyerek Teftâzânî'nin yukarıda özetlenen görüşlerini birkaç cümle halinde aktarır.

25 Taşköprülüzâde, *Nüzhetü'l-elhâz* (Veliyüddin Efendi, 3238), 50b-51a.

26 Taşköprülüzâde, *Nüzhetü'l-elhâz* (Veliyüddin Efendi, 3238), 51a.

27 Taşköprülüzâde, *Nüzhetü'l-elhâz* (Veliyüddin Efendi, 3238), 51a-53b.

4.2. Taşköprülüzâde, bu kısa girişten sonra, meselenin esasına ilişkin görüşünü şöyle inşâ eder:

Vaz'dan maksat, medlûlü dinleyenin zihninde hazır hale getirmek amacıyla, delâletin tahsilidir. Lafız ise kullanıldığı anda –vaz' olgusu hiçbir şekilde dikkate alınmaksızın– yalnızca telaffuz edilmiş olması hasebiyle dinleyenin zihninde hazır hale gelir. Çünkü vaz', lafız ile mana arasında nefsü'l-emrde itibar olunan nispetlerden birinin tayin edilmesidir. Lafız ile kendisi arasında nefsü'l-emrde itibar olunan herhangi bir nispet bulunmadığından –çünkü bu nispetler mutebirin itibarına bağlıdır– lafzın kendisi için tayini, nispetler içinden birinin tayini şeklinde olmaz. Delâlet ise mutebirin itibarına bağlı değildir. Çünkü lafzın konuşandan sâdir olması ile dinleyenin zihninde vaki olması birbirinden farklıdır. Birincisiyle ikincisine delâlet edilir.²⁸

Bu paragrafta da görüldüğü üzere Taşköprülüzâde, önemli ölçüde benzer argümanları kullanarak, Seyyid Şerif tarafından öne sürülen tezi açık bir biçimde savunur. Bu amaçla müellif, öncelikle vaz'ın garazını oluşturan delâletin tabiatını sorgular, akabinde aralarındaki farka temas eder. Buna göre, lafız ile mana arasında *nefsü'l-emrde* düşünülen (muteber) çok sayıda mümkün ve muhtemel nispet vardır. Bu nispetlerin varlığı kuşkusuz düşünen bir öznenin itibarına bağlıdır. Söz konusu nispetlerden biri, itibar sahibi bu özne tarafından tercih edilir ve vaz' işlemi gerçekleşir. Böylece lafız, çok sayıda manadan yalnızca birine özgü kılınmış olur. Lafız ile mana arasında *nefsü'l-emrde* düşünülen çok sayıda mümkün ve muhtemel nispet olmasına karşın, aynı şey lafız ile bizzat kendisi arasında söz konusu değildir. Çünkü nispet, zorunlu olarak, iki başka şey arasında gerçekleşir. Bu nedenle, lafzın kendisi için tayini, çok sayıda nispet arasından birinin tercih edilmesi şeklinde gerçekleşmez. Dolayısıyla bu durumun vaz' kavramıyla ilgisi yoktur.

Bu noktada akla şöyle bir soru gelebilir: Tartışma konusu olan lafız, iddia edildiği gibi vaz' olgusuyla hiçbir ilişkisi yoksa dahi, bir biçimde delâlet etmektedir. Çünkü anlamlı ve kurallı bir cümlenin parçasıdır. Şu halde, bu delâlet durumu nasıl açıklanabilir? Vaz' olgusunun düşünen bir öznenin itibarına bağlı oluşu durumu, konu delâlet olunca geçerliliğini yitirir. Daha açık bir deyişle, vaz' adı verilen tayin işlemi, ilkece mümkün bir tercih olsa da, bu tayinin sonucu olan delâlet tabiatı gereği zorunludur. Çünkü tayin olunan lafız, toplumsallaşmış dilin parçası haline geldikten sonra, biz istesek de istemesek de –anlamlı bir cümlede kullanımı halinde– zorunlu olarak manasını gösterecektir. Şu halde, lafzın bizzat kendisine referansta bulunması durumunu vaz' olgusuyla açıklamak, zorunlu bir durumu mümkün bir olguya irca etmek demektir ki bu açıkça yanlıştır.

4.3. Taşköprülüzâde, risalenin son bölümünde isim vermeksizin Ali Kuşçu'nun Seyyid Şerif'in açıklamalarına yönelttiği itirazları on madde halinde sıralar ve bu itirazları cevaplandırır. Genel olarak bakıldığında, itirazların, tartışmanın seyri esnasında tarafların öne sürdüğü görüşlerde ve bu görüşlerin lazımı olan önermelerde içkin olduğu söylenebilir. İtirazlar şu tema etrafında dönmektedir: Bir lafzın –ister tayin bulunduğu manayı gösterebilir ister doğrudan

28 Taşköprülüzâde, *Nüzhettü'l-elhâz* (Velîyüddin Efendi, 3238), 51a.

kendisine referansta bulunsun– anlamlı bir cümlede özne olarak kullanılmış olması, o lafzı zorunlu olarak birtakım niteliklere konu yapar. Söz konusu lafzın bu niteliklere sahip oluşunu ancak vaz’ olgusuyla ilişkisini kurduğumuzda açıklayabiliriz. Dolayısıyla bu lafzın bir şekilde vaz’ edilmiş olması gerekir.

Birinci itiraz, kurallı ve anlamlı bir cümlede zorunlu olarak iki isim ya da bir isim ve fiilden meydana geldiği kabulü üzerine kuruludur. Kendisine delâlet eden lafızlar da böyle kurallı ve anlamlı bir cümlede kullanıldığına göre, bu lafızlar da zorunlu olarak isim olacaktır.

Taşköprülüzâde öncelikle, kendisine delâlet eden lafız isim sayılamayacağı için, böyle bir cümlede iki isimden oluştuğu iddiasını kabul etmez. Böyle bir lafız isim sayılamaz çünkü isim kelimenin kısmıdır ve belirli bir manaya vaz’ edilmesi şarttır. Bu aslında, müellifin itirazın temelinde yer alan kabulü reddettiği manasına gelir. Nitekim Taşköprülüzâde, bu istikamette açıklamalar yapar. Buna göre isim, fiil ve harf şeklindeki üç kelime türünden, aklen altı muhtemel kombinasyon oluşmaktadır. İki isim ve bir isim ve fiil şeklindeki ihtimaller, bu altı kombinasyondan ikisini oluşturur. Dilcilerin, kelamın teşekkülüne ilişkin yukarıda işaret edilen genel kabulü, bu iki ihtimalin dışında kalan diğer kısımlara nispetle düşünülmüştür. Ancak bu durum, sayılan kısımların dışında kelamın bulunmasına mâni değildir.

İkinci itiraz, tartışma konusu lafzın cümlede zorunlu olarak mübteda olacağı kabulüne dayalıdır. Lafzın mübteda olması ise –tanım gereği– isim olmasını gerektirir. Taşköprülüzâde, kendisine delâlet eden lafızların cümlede mübteda olduğunu kabul etmektedir. Mübtedanın tanım gereği isim olması gerektiği de açıktır. Ancak bu şart, yaygın duruma (galip) nispetle belirlenmiştir. Diğer bir deyişle, cümlede mübteda olarak kullanılan lafızların büyük çoğunluğu bilinen anlamıyla isimdir. Ancak tamamının böyle olduğu iddia edilemez. Buradan hareketle müellif, cümlede mübteda olarak kullanılan tartışma konusu lafızların terim anlamıyla olmasa da *fi’l-cümle isim* olduklarını belirtir.

Üçüncü itiraz, kendisine delâlet eden lafızların marife oldukları, bunun da vaz’ı gerektirdiği şeklindedir. Taşköprülüzâde bu itiraza şöyle cevap verir: Dilcilerin marifenin tanımında vaz’ unsurunu zikretmelerinin nedeni, hakkında konuştukları lafızların bir anlama vaz’ edilmiş lafızlar olmasıdır. Buradan hareketle, vaz’la ilgisi bulunmayan bir lafzın –taayyün şartı gerçekleşse bile– marife sayılmayacağı sonucu çıkartılamaz.

Dördüncü itiraz –daha önce işaret edilen– muhakkik dilci Radî Esterâbâdî’nin, tayin olundukları manaları göstermeyip doğrudan kendisine referansta bulunan lafızların kendi kendilerinin özel adı olduğu istikametindeki açıklamalarıdır. Bu lafızlar isim olduğuna göre vaz’ edilmiş oldukları da kabul edilmelidir. Çünkü isim olmak zorunlu olarak vaz’ı gerektirir. Taşköprülüzâde bu itiraza, vaz’ ile delâlet arasında zorunlu bir lüzum ilişkisi bulunmadığını öne sürerek cevap verir. Buna göre, kendisine delâlet eden lafızlar örneğinde açık ve sabit olan şey bu lafızların kendilerine delâlet ettikleridir. Ancak bu durum, zorunlu olarak vaz’ı gerektirmez. Vaz’ olgusu ancak, delâletin tahsili için söz konusu edilebilir. Burada ise delâlet zaten kendiliğinden tahakkuk etmektedir. Dolayısıyla burada delâletin varlığından yola çıkarak vaz’ ispat edilemez.

Beşinci itiraz, üçüncüsüne benzer şekilde, lafızların bilinen anlamda vaz' edilmeleri nedeniyle konu oldukları niteliklerden birini –bu misalde hakikat-mecaz kavram çiftini– öne sürer. Buna göre, kurallı ve anlamı bir cümlede kullanılan lafızlar zorunlu olarak hakikat ve mecaz başlıklarından birine dâhil olur. Bununla birlikte hem hakikat hem de mecaz –tanım gereği– vaz' olgusunu gerektirir. Taşköprülüzâde bu itiraza, hakikat ve mecazın dilde belirli bir manaya kastî olarak vaz' olunmuş lafızların kısımları olduğunu, burada olduğu gibi, bilinen anlamda herhangi bir manaya vaz' olunmamış lafızların bu kapsamda değerlendirilemeyeceğini öne sürerek cevap verir. Bir lafzın hakikat ya da mecaz olması onun [dil kuralları açısından] geçerli ve doğru bir şekilde kullanıldığını gösterir. Ancak, her geçerli ve doğru kullanımın hakikat ve mecaz kısımlarından birine dâhil olması gerekmez.

Altıncı itiraz, kendisine delâlet eden lafızların vaz'la ilişkisi kabul edildiği takdirde, bu vaz'ın dilde kullanılan bütün lafızların müşterekliğini gerektirmemesi için, kastî değil zımnî olması gerektiğini öne sürmektedir. Şu halde, kasıtlı olmayan vaz' türü, aklın ve naklin desteklemediği bir durum olmayıp bilakis, dil kurallarının gereğidir. Müellif bu itirazı şöyle cevaplandırır: Eğer kastî olmayan vaz' derken anlatılmak istenen şey, kullanım esnasında lafzın bizatihi kendisini anlamaksa, bu delâletin ta kendisidir. Ancak bu durumun tahakkuku için, lafzın bizatihi kendisine tayini gerekmez. Eğer durum böyle ise, bu olgunun kasıtlı olmayan vaz' şeklinde adlandırılması, yeni bir terim ihdas etmenin dışında bir anlam taşımaz. Eğer anlatılmak istenen şey, dilin kurucusu (vâzî') tarafından gerçekleştirilen bir vaz' ise, bu durumda söz konusu vaz' diğer vaz'lar gibi kasıtlı olmak zorundadır. Çünkü mevzû' lehin mana değil de lafiz olması, vaz'ın kasıtlı olup olmaması açısından herhangi bir anlam taşımaz. Aksi olsaydı, bu durumda Arap dilcilerinin isim, fiil, harf, hakikat, mecaz vb. bütün terimlerinin kasıtlı olmayan vaz' olması gerekirdi.

Yedinci itiraz –daha önce işaret edildiği üzere– tartışma konusu lafızların cümlede *mahkûm aleyh* olarak kullanılmaları isim olmalarını gerektirmez görüşünün zorlama olduğunu iddia etmektedir. Çünkü cümlede fail ve mübteda olmayan bir *mahkûm aleyhin* varlığını ortaya koymak (ispat) aklın ve naklin desteklemediği bir durumdur. Fail ve mübteda olmak da isim olmayı gerektirir. Taşköprülüzâde bu itirazı daha önceki bazı cevaplarına benzer şekilde ilgili kuralın yaygın durum gözetilerek tespit edildiğini öne sürerek izah eder. Dolayısıyla bu kuraldan hareketle, isim olmayan bir lafzın cümlede fail ya da mübteda olamayacağı –bu durum nadiren vaki olsa da– öne sürülemez.

Sekizinci itiraz, Seyyid Şerif'in “lafızların tamamı, doğrudan kendisi hakkında haber vermeye elverişli olma konusunda eşittir” sözünün ilgili tartışma bakımından herhangi bir fayda sağlamayacağını öne sürer. Çünkü Teftâzânî bunu reddetmemekte, bilakis bütün bu lafızların isim olduğunu öne sürmektedir. Taşköprülüzâde bu itiraza şöyle cevap verir: Seyyid Şerif'in dile getirdiği şey, orada zikredilen hükmün üç türü arasında ayırım yapmak içindir. Yoksa muhakkik ilgili açıklamasıyla bu ilzâmı kastetmemiştir.

Dokuzuncu itiraz, Seyyid Şerif'in, doğrudan kendisine delâlet eden lafızlarla ilgili olarak, yeni bir vaz'a ya da gösterenin tayinine ihtiyaç olmadığı ve lafızların kendileri hakkında haber

verilme konusunda eşit konumda oldukları şeklindeki açıklamasıyla ilgilidir. Eğer bu ifadeyle kastedilen, bu durumun akli açıdan geçerliliği ise, bu görüş zaten doğru/verili kabul edilmiştir (müsellemler). Ancak bu açıklama, tartışılan mesele bakımından Seyyid Şerif'e herhangi bir fayda sağlamaz. Eğer bu ifadeyle kastedilen şey, Arap dili (nahiv) açısından geçerlilik ise, bu görüş herhangi bir delile dayanmamaktadır, dolayısıyla iddia sahibi tarafından kanıtlanması beklenir (memnû'). Cümlede *mahkûm aleyh* olarak kullanılan bir lafzın vaz' olgusuyla hiçbir ilişkisi bulunmasa ve bu durum Arap dili (nahiv) açısından geçerli olsaydı, bu takdirde, kim tarafından ve ne şekilde söylenirse söylenirse, her sesin/lafzın ve hatta lafız olmaksızın işaret edilen her şeyin –şu anda tartıştığımız mesele ile aralarında hiçbir fark olmaksızın– nahiv bakımından mahkûm aleyh olabilmesi gerekirdi. Hâlbuki Seyyid Şerif'in kendisi, bu iki durum arasındaki farkı teslim etmiştir. Taşköprülüzâde, bu itiraza verdiği cevapta öncelikle, Seyyid Şerif'in alıntılanan cümleden kastının birinci değil ikinci şık olduğunu söyler. Buna göre öne sürülen şey, sadece akıl bakımından geçerlilik değil, bu durumun dil açısından da yeterli bir meşruiyet oluşturduğu tezidir. İkinci olarak Taşköprülüzâde şu açıklamayı yapar: Seyyid Şerif'in düşünme tarzı açısından bakıldığında, Arap dili bakımından geçerlilik iki unsura bağlıdır. Bu unsular lafız ve delâlettir. Lafzın şart koşulduğu yerde, ses olgusu herhangi bir çelişki doğurmaz. Çünkü lafız ses cinsindedir. Delâletin şart olduğu yerde ise lafız dışındaki unsurlar çelişki doğurmaz. Çünkü delâlet, lafzî olduğu kadar gayr-ı lafzî şekilde de tahakkuk etmektedir. Mühmel lafızlara gelince, bu lafızlarda vaz' olmamasına rağmen, bizatihi kendilerine delâlet ettikleri konusunda kuşku yoktur.

Onuncu itiraz ise, dilde kullanılan anlamlı lafızlarla böyle olmayan mühmel lafızlar arasındaki farkın tespitiyle ilgilidir. Buna göre; meseleye mühmel lafızlar açısından bakıldığında, aradaki farkı gösteren şey kastî olmayan vaz'ın varlığıdır. Çünkü bu tür vaz', ancak ve ancak dilde bir anlama tayin edilen lafızlarda kastî vaz' eşliğinde görülür. Meseleye müstamel lafızlar açısından bakıldığında ise farkı gösteren şey kastî vaz'ın varlığıdır. Çünkü bu vaz' türü mühmel lafızlarda bulunmaz. Böylece iki lafız türü birbirinden mutlak olarak ayrıştırılmış olur. Dolayısıyla –Seyyid Şerif'in öne sürdüğü gibi– buradan mevzû' ve mühmel lafızlar arasındaki farkın kaybolacağı gibi bir sonuç ortaya çıkmaz. Taşköprülüzâde bu itirazın cevabında şu açıklamaları yapar: Seyyid Şerif, kastî ile kastî olmayan vaz' arasındaki farkı inkâr etmemektedir. Bilakis reddettiği şey, lafzın bizatihi kendisi hakkında hüküm verirken kastî olmayan vaz'ın varlığıdır. Aksi takdirde, kastî olmayan vaz'ın mühmel lafızlarda da mevcut olması beklenir. Çünkü lafzın doğrudan kendisi hakkında verilen hüküm, aynı şekilde, mühmel lafızlarda da mevcuttur. Ancak biliyoruz ki hangi türden olursa olsun, vaz' olgusu mühmel lafızlarda hiçbir şekilde düşünülemez. Müellif bu açıklamaların ardından vaz' ile delâlet arasındaki lüzum ilişkisini gündeme getirir. Buna göre lafzın bizatihi kendisi için kullanılması suretiyle irade edilmesinin delâlet olduğu müsellemdir. Ancak delâletin varlığının vaz'ın varlığını gerektirdiği düşüncesi hiçbir delile dayanmamaktadır. Çünkü delâlet akli ve vaz'î olmaktan daha geneldir. Burada akli delâletin mevcut olduğunda hiçbir kuşku yoktur. Ancak vaz'î delâletin varlığına gelince,

vaz' olgusu hiçbir şekilde tayinden ayrılmadığından, bu iddia ispata muhtaçtır. Tayin olgusu söz konusu olduğunda da mutlak surette kasıt gerekir. Çünkü tayin, dilin kurucusu tarafından gerçekleştirilen ihtiyari fiillerdendir. Şu halde tayin zorunlu olarak kastî şekilde gerçekleşir.

Taşköprülüzâde sözlerini tartışmanın esasına ilişkin oldukça açıklayıcı ve mühim şu sözlerle bitirir: İtiraz sahibi, muhtemelen delâletin varlığı ile vaz'ın varlığını birbirine karıştırmış ve lafızların kendisine referansta bulunma durumunda gerçekleşen aklî delâleti kastî olmayan vaz' ile ifade etmiştir. Aksi takdirde böyle bir durumda vaz'ın hakikatini ispat, aklı başında hiç kimsenin kabulleneceği bir şey değildir.

5. Sonuç yerine

Risale bir bütün olarak değerlendirildiğinde, şu genel tespitlerde bulunmak mümkündür: Taşköprülüzâde'nin risalenin ilk bölümündeki tutumu, esasen tartışmadaki konumu hakkında açık bir fikir vermektedir. Öncelikle risale Seyyid Şerif'in –adı açıkça zikredilerek– görüşlerinin ayrıntılı ve gerekçeli bir sunumu ile başlar. Öte yandan muhalif konumundaki Teftâzânî'nin görüşü, oldukça kısa bir biçimde ve ismi belirtilmeksizin, yalnızca âlimlerden biri şeklinde, üstü örtülü olarak dile getirilmiştir. Diğer yandan müellif, ilgili görüşleri takrir ettikten sonra, Seyyid Şerif tarafından öne sürülen tezi açıkça savunur. Bu çerçevede müellif, vaz' olgusunun lafız ile mana arasında bir nispet oluşundan hareket ederek, vaz'ın zorunlu olarak iki başka unsuru gerektirdiği ve çok sayıda muhtemel nispetten birinin tercihi şeklinde gerçekleştiği, bu nedenle zorunlu değil mümkün ve ihtiyârî bir fiil olduğunu öne sürerek, Seyyid Şerif'in nazari tutumunu tahkim eder. Ayrıca risalenin en hacimli kısmını oluşturan son bölümde, Ali Kuşçu tarafından öne sürülen itirazları başarılı bir biçimde cevaplandırır. Müellifin bu suretle tartışmanın muhtevasını fikrî bakımdan zenginleştirdiği söylenebilir. Bu çerçevede Taşköprülüzâde'nin meselenin izahına yaptığı katkı şu satırlarda belirginleşir: Doğrudan kendisine referansta bulunan lafızların kurallı ve anlamlı bir cümlede mahkûm aleyh olarak kullanılması, burada aklî delâlet olduğunu ispatlar. Çünkü bu lafızlar son tahlilde bir şeyi göstermektedirler. Ancak bu durumun –hangi türden olursa olsun– vaz' olgusunu gerektirdiği öne sürülemez. Çünkü delâlet her koşulda vaz'a bağlı değildir.

Ek 1. Risâlenin nüshaları

Nüzhetü'l-elhâz'ın başta İstanbul olmak üzere, Anadolu coğrafyasında belli başlı yazma kütüphanelerinde muhtelif nüshaları mevcuttur. Yaptığımız araştırmada risâlenin ulaşabildiğimiz dokuz nüshası aşağıdaki gibidir:

1. **Beyazıt devlet kütüphanesi (İstanbul):** Veliyüddin Efendi koleksiyonu, No: 3238, vr. 207^b-209^a.

Beyazıt devlet kütüphanesinde kayıtlı bu yazma mecmuası, Taşköprülüzâde'nin muhtelif disiplinlere ilişkin telif ettiği risâlelerden seçilerek oluşturulmuştur. Nitekim zahriye sayfasında “mâ fi haze'l-mücellid mine'r-resâili'l-latîfe li-Taşköprîzâde rahimehullahu teâlâ” ibaresi bu duruma işaret eder. Bu ibarenin hemen altında, mecmuada yer alan risâlelerin isimleri ve başlangıç sayfalarının kaydedildiği bir liste yer almaktadır. Yazmanın vikâye yapraklarında ise şu satırlar okunur: “Merhum hoca hattıyla, yeşil mukavva ciltli bir mecmua. Seyyid merhûmun resâilini müştemildir. Kazasker Yahya Efendi hazretleri istiâre buyurmuşlardır. Gaflet olunmaya”. Burada tam olarak belirtilmemiş olsa da “merhum hoca” derken kastedilen müellifin kendisidir. Dolayısıyla söz konusu mecmua *müellif nüshası*dır. Nitekim mecmuanın muhtelif varaklarındaki ferağ kayıtları²⁹ bu durumu destekler niteliktedir. Öte yandan Veliyüddin Efendi koleksiyonu 2025 numarada kayıtlı yazma, vikâye yapraklarında yer alan “Hâşiye alâ şerhi'l-Miftâh li'l-mevlâ el-merhûm Taşköprîzâde bi-hattihi's-şerîf” ibaresinin de açıkça belirttiği üzere, müellifin Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Miftâh* şehri üzerine telif ettiği hâşiyenin müellif nüshasıdır. Mezkûr nüsha ile bu mecmuanın hattı arasındaki ciddi benzerlik ise yukarıda işaret edilen hükmü güçlü şekilde destekler. Bütün bunların yanında mecmuada, metnin müstensihinin kaleminden çıktığı izlenimini verecek herhangi bir kayıt söz konusu değildir. Bu nedenle mecmua, Taşköprülüzâde'nin eserlerini tahkik bakımından birinci derecede önem arz eden kaynakların başında gelir.

Tahkike konu olan risâle, belirtilen varaklar arasında, mecmuanın en sonunda yer almaktadır. Risâle, zahriye sayfasındaki listede tam adıyla *Nüzhetü'l-elhâz fi ademi vaz'i'l-elfâz li'l-elfâz* şeklinde kaydedilmiştir. Aynı başlık, risâleden bir önceki yaprağa denk düşen varakta da görülür. Risâlenin sonunda ferağ, istinsah vb. herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca sayfa kenarlarında açıklayıcı herhangi bir not yoktur.

2. **Yusuf Ağa yazma eser kütüphanesi (Konya):** No: 346, vr. 150^b-154^a. Tahkikte (ﻯ) rumuzuyla gösterilmiştir.

Eser, tamamı Taşköprülüzâde'ye ait risâlelerden oluşan bir yazma mecmuasıdır. Nitekim vikâye yaprağında bu durumu gösterecek şekilde “mecnûatü resâili Taşköprîzâde” ibaresi ve 23 rakamı okunur. Bu durumun tek istisnası, müellifin babası tarafından kaleme alınan ve sıfat ile hal kavramaları arasındaki farkı konu edinen iki yapraklık küçük bir metindir (56^b-58^a). Zahriye sayfasında, mecmua içerisinde yer alan risâlelerin adları ve başlangıç yapraklarını

29 Söz konusu kayıtların bazı örnekleri için bkz. vr. 78a, 114b, 153b.

gösteren bir liste (içindekiler sayfası) bulunmaktadır. Ancak yukarıda sözü edilen metin, bu listede yoktur. Yusuf Ağa kütüphanesindeki bu mecmuanın başta gelen özelliği, müellifin kendisi gibi âlim olan ve *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde* başlıklı ilimler tasnifi ve tarihini konu edinen eserini Osmanlı Türkçesine çeviren oğlu Kemâleddin Mehmed hattıyla yazılmış olmasıdır. Nitekim zahriye sayfasında –sol tarafta, dik şekilde– şu satırların yazılı olduğu görülür: “Bi-hattî'l-mevlâ el-merhûm Kemâleddin Mehmed ibni'l-mevlâ el-müellif”. Bu nedenle bu mecmuadaki risâleler, müellif nüshası olmasa da, tahkik çalışması bakımından büyük bir önemi haizdir. Ancak müellifin oğlu tarafından yazılan şeyin mecmuanın kendisi mi yoksa zahriye sayfasındaki bu liste mi olduğunu tespit etmek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü mezkûr ibare, mecmuanın içindeki risaleleri gösteren listenin hemen yanı başında ve ona göre daha küçük bir hatla yazılmıştır.

Tahkike konu olan risâle, hem zahriye sayfasındaki listede hem de mecmua içerisinde ilgili sayfada tam adıyla *Nüzhetü'l-elhâz fi ademi vaz'î'l-elfâz li'l-elfâz* şeklinde kayıtlıdır. Risâlenin sonunda ya da sayfa kenarlarında herhangi bir kayıt ya da açıklama yoktur.

3. Süleymaniye yazma eser kütüphanesi (İstanbul): Esad Efendi koleksiyonu, No: 464, vr. 29^b-32^a. Tahkikte (İ) rumuzuyla gösterilmiştir.

Süleymaniye kütüphanesinde kayıtlı eser, Taşköprülüzâde'nin telif ettiği bazı risalelerden oluşan bir mecmuadır. Eserin zahriye sayfasında, müellifin doğum ve ölüm tarihleri ayrıntılı şekilde verildikten sonra, telif ettiği metinlerin isimleri sıralanmaktadır. Sayfanın sonunda yer alan “ve lehü gayru zalike” ibaresinden anlaşıldığına göre, bu müellifin bütün eserlerini kapsayan tam bir liste değildir. Tahkikini yaptığımız risâle ilgili listede *Nüzhetü'l-elhâz fi ademi vaz'î'l-elfâz* şeklinde kaydedilmiştir. Mecmuanın yukarıda belirtilen varakları arasında yer alan risâlenin sonunda istinsahın 1186 tarihinde tamamlandığını gösteren ferağ kaydı bulunmaktadır. Ancak risâlenin müstensihî belli değildir.

4. Süleymaniye yazma eser kütüphanesi (İstanbul): Bağdatlı Vehbi koleksiyonu, No: 2196, vr. 50^b-53^b. Tahkikte (B) rumuzuyla gösterilmiştir.

Muhtelif disiplin ve müelliflere ait risâleleri içeren bu yazma mecmuası birkaç istisna dışında Taşköprülüzâde'ye ait metinlerden oluşmaktadır. Müellife ait metinlerin aynı kalemden çıktığı, yazı stili ve kullanılan kırmızı mürekkepten belirgin şekilde görülmekte ve mecmuada yer alan diğer risalelerden ayrılmaktadır. Tahkikini yaptığımız risale belirtilen varaklar arasında ve tam adıyla kayıtlı olup metnin sonunda herhangi bir kayıt ya da not bulunmamaktadır.

5. **İnebey yazma eser kütüphanesi (Bursa):** Hüseyin Çelebi koleksiyonu, No: 1191, vr. 184^b-188^b. Tahkikte (ح) rumuzuyla gösterilmiştir.

Yazmanın vikâye yapraklarında, müellifin risâlelerinden oluşan bir mecmua olduğunu belirten “mecnû‘atü Taşköprüzâde” ibaresi yer alır. Bir önceki vikâye yaprağında yer alan ve mecmuadaki metinlerin sayfa numaralarını gösteren listenin sonunda ise eserde toplam 24 risâlenin yer aldığı, bunlardan 16 tanesinin Taşköprülüzâde’ye ait olduğu belirtilmektedir. Ne mecmuada ne de risâlenin sonunda istinsah ya da ferağ kaydı yoktur. Ayrıca sayfa kenarlarında herhangi bir açıklayıcı not yer almaz.

Buraya kadar tespit edilen ve kısaca tavsif edilen nüshalar tahkik çalışmasında dikkate alınan metinlerdir. Risâlenin tahkik çalışmasında dikkate alınmayan nüshaları ise aşağıdaki gibidir.

6. Beyazıt devlet kütüphanesi (İstanbul): Veliyüddin Efendi koleksiyonu, No: 441, vr. 209^b-212^a; 7. İstanbul üniversitesi kütüphanesi (İstanbul): Arapça yazmalar bölümü, No: 2841, vr. 56^b-58^b; 8. Nuruosmaniye yazma eser kütüphanesi (İstanbul): No: 4475, vr. 183-185; 9. İl halk kütüphanesi (Burdur): No: 241, vr. 35^a-37^b.

Ek 2. Tahkikte kullanılan yöntem

Tahkik çalışmasının genel çerçevesi konusunda İsam tarafından tespit edilen esaslar³⁰ benimsenmiştir. Veliyüddin Efendi koleksiyonunda yer alan 3238 numaralı mecmua, müellif nüshasıdır. Bu nedenle, risalenin bu mecmuada yer alan örneği asıl nüshası olarak benimsenmiş ve metin buna göre tespit edilmiş, risalenin tahkikte dikkate alınan diğer nüshalarındaki farklılıklar ise dipnotlarda gösterilmiştir. Ancak –tahkik kısmında izah edileceği üzere– müellif nüshasında yanlış olduğu açıkça belli olan ve sehven yazıldığını düşündüğümüz bir cümle metin kısmında düzeltilerek kaydedilmiş ve bu durum dipnotta izah edilmiştir. İlgili yerin tercümesi de buna göre yapılmıştır.

Metnin yazımında kullanılan noktalama işaretleri, paragraflandırma vb. tasarruflarda konu bütünlüğü ve anlam akışına özellikle dikkat edilmiştir. Elif-nun maddesi (ان) başta olmak üzere, metinde yer alan kelimeler katı hemzesi içeriyorsa (ء) sembolü konmuş, öte yandan özellikle anlam karışıklığına yol açabilecek durumlarda kelimelerin ilgili kısımları hem karışıklığı ortadan kaldırmak hem de okumayı kolaylaştırmak amacıyla harekelenmiştir. Metnin imlâsında modern standart Arapça kuralları takip edilmiştir. Bu çerçevede ثلاثه, صلوة, مبتداء kelimeleri ثلاثة, صلاة ve مبتدأ şeklinde, ayrıca ح ve فمم gibi kısaltmalar açılarak حينئذ ve فممنوع şeklinde yazılmıştır.

30 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018).

Ek 3. Risâlenin tahkikli metni

نُزْهُةُ الْأَخَاطِ فِي عَدَمِ وَضْعِ الْأَلْفَاظِ لِلْأَلْفَاظِ

بسم الله الرحمن الرحيم³¹

أما بعد؛ الحمد لوليّه وأهله، والصلاة على نبيه محمد³² وآله. فهذا ما وعدتكم من تحقيق أنّ الألفاظ لها وضعٌ بآراء أنفسها أم لا؟³³ والله سبحانه وتعالى حسبي وكفى به وكيلًا.

قال الفاضل الشريف -فُدِسَ سرّه اللطيف-: لا شكّ أنّك إذا قلت «خَرَجَ» في قولك «خَرَجَ زَيْدٌ مِنَ الْبَصْرَةِ» فعلٌ ماضٍ، و«زَيْدٌ»³⁴ اسم، و«مِنْ» حرفٌ جرّ، تحكم بهذه الأحكام على تلك الألفاظ دون المعاني. لأنّ تلك الأحكام من أحكام الألفاظ بالقياس إلى المعاني. لكن كون تلك الألفاظ حينئذٍ أسماءً -كما ذهب إليه جماعة نظرًا إلى جواز الحكم عليها حينئذٍ- كلامٌ ظاهريٌّ وليس بصحيح.

والتحقيق؛ أنّ الحكم على ثلاثة أنواع: أحدها؛ الحكم على اللفظ فقط، كقولك «ضَرَبَ مركبٌ من ثلاثةٍ أخرفٍ». فالمحكوم عليه هو نفس «ضَرَبَ»، لا أنّه دال على شيء هو المحكوم عليه. وثانيها؛ الحكم على اللفظ بالقياس إلى ما وضع بآرائه، كقولك «ضَرَبَ فعلٌ ماضٍ». فالمحكوم عليه هو نفس ما تلفّظت به³⁵، وإن كان³⁶ إتصافه بالمحكوم به مُستفادًا له من غيره، لأنّ الفعلية حاصله له بالقياس إلى الدلالة على المعنى. والمقصود أنّه فعلٌ ماضٍ بسبب كونه موضوعًا لمعناه. فليس هناك دال هو اسم، ومدلول³⁷ هو فعل. وثالثها؛ الحكم على مدلولات الألفاظ بعد إستعمالها في معانيها³⁸؛ كقولك «ضَرَبَ زَيْدٌ». ثم إنّ الألفاظ كلّها مُتساوية الإقدام في النوع الأول من الحكم حتّى المهمّلات لصحة قولك «جَسَقَ مركبٌ من ثلاثةٍ خروفيّ». ويوجد الثّاني منه³⁹ في غير المهمّلات، ويختصّ الثّالث بالاسم. ولهذا قيل: «الإسنادُ إلى معنَى الاسمِ من خواصِّ الاسمِ». ولا يخفى أنّ اللفظ في النوعين الأوّلين من الحكم⁴⁰ -وإنّ سلّمْت دلائلها على أنفسها- لكنّها ليست بالوضع قطعًا، لأنّ دعوى وضع المهمّلات للدلالة على أنفسها ممّا لا يقدّم عليه من له مُسكنة⁴¹ في مباحث الألفاظ. هذا حاصل ما ذكره. ويُفهم منه؛ أنّ للألفاظ دلالة على أنفسها من غير وضع لا قصدًا ولا ضمّنًا؛ لأنّ الوضع لتحصيل الدلالة، وحيث توجّه ذهن السامع إلى نفس اللفظ بمجرد سماعه ضرورةً أسْتغني عن إعتبار⁴² الوضع هناك.

ومن الغلام من قسّم الوضع إلى قصديٍّ وغير قصديٍّ. والأوّل هو المشهور، وأراد بالثّاني وضع كلّ لفظ وضع لمعنى بآراء نفسه وجعله علمًا لها، سواء كان اسمًا أو فعلًا أو حرفًا. ألا تراك تقول في قولنا: «خَرَجَ زَيْدٌ مِنَ الْبَصْرَةِ»، «خَرَجَ» فعلٌ ماضٍ، و«زَيْدٌ» اسمٌ، و«مِنْ» حرفٌ جرّ، فتجعل كلّ من الثلاثة محكومًا عليه، لكن هذا وضعٌ غير قصديٍّ، لا يصير به اللفظ مُشترَكًا، ولا يُفهم منه بذلك معنٍ مسماه.

والحاصل؛ أنّ «خَرَجَ» و«مِنْ» اسمان لِمَا⁴³ مُستعملين في معنييهما، فالمذكور في التركيب المذكور هو الاسم، والمحكوم عليه بالحرفية هو المسمى، فلا تناقض.

أقول؛ الغرض من الوضع تحصيل الدلالة لإحضار المدلول في ذهن السامع، واللفظ إذا أطلق يحضّر بمجرد التلفّظ في

31 ح + وبه نستعين.

32 ي - محمد.

33 ب: أن الألفاظ وضع بآراء أنفسها أم لا؟

34 ح: فـ«زيد».

35 ح - به.

36 ح - كان.

37 ح: والمدلول.

38 ح - في معانيها.

39 ب - منه.

40 ب - من الحكم.

41 ي: أدنى مسكنة؛ أ: مسكنة.

42 ي: عبارة.

43 أ، ح: لهما.

ذهن السامع من غير اعتبار الوضع على أن الوضع⁴⁴ «تعيين إحدَى التَّسببِ الْمُعْتَبَرَةِ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ بَيْنَ اللَّفْظِ وَالْمَدْلُولَاتِ»، وأدَّ ليس بين اللفظ ونفسه نسبة معتبرة في نفس الأمر لتوقفها على اعتبار المعنى لم يُمكن⁴⁵ تعيُّبُهَا مِنْ بَيْنِ التَّسَبُّبِ. وأما الدلالة، فلا تتوقف⁴⁶ على إعتبار المعنى. فإنَّ اللَّفْظَ مِنْ حَيْثُ صَدُورُهُ عَنِ الْمُتَكَلِّمِ مُغَايِرٌ لَهُ مِنْ حَيْثُ وَقُوعُهُ فِي ذَهْنِ السَّامِعِ، فَيُدَلُّ بِالْأَوَّلِ عَلَى الثَّانِي.

واعترض بعض الفضلاء على كلام الفاضل الشريف من وجوه:

أما أولاً؛ فلأنه لا نزاع لأحد⁴⁷ من أرباب العربية في أن مثل قولنا «زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ» كلام، لصِدْقِ⁴⁸ تعريفه عليه، وهم مُصَرِّحُونَ بِأَنَّ الْكَلَامَ لَا يَتَأَلَّى إِلَّا مِنْ أَسْمَيْنِ أَوْ اسْمٍ وَفِعْلٍ، فَيَلْزَمُ مِنْ ذَلِكَ أَنَّ يَكُونَ اللَّفْظُ اسْمًا إِذَا أُرِيدَ بِهِ نَفْسُهُ.

والجواب؛ أن الحصر في قولهم «لا يتألى إلا في اسمين أو اسم وفعول» إضافي، أي بالنسبة إلى الأقسام الباقية من الأقسام الستة العقلية، فلا يُنافي وجوده في غير الأقسام المذكورة، كلفظ «زَيْدٌ» إذا أُريدَ به نفسه، لأنه ليس باسم حينئذ. لأنَّ الاسم من أقسام الكلمة، ويُشترط فيها الوضع لمعنى، وليس في «زَيْدٌ» عند الدلالة على نفسه وضع أصلاً. نعم، لو نقض بالكلام المذكور على تعريف الكلام، بأنه كلام مع أنه لم يتركب من كلمتين لعدم الوضع في «زَيْدٌ» لكان له وجه، ويُحتاج إلى تخصيص التعريف بالألفاظ الدالة على المعنى أو ادعاء كفاية الوضع في الجملة، ولو في غير هذا الإطلاق.

وأما ثانياً؛ فلأنه لا يخلو إما أن يكون «زَيْدٌ» في التركيب المذكور مبتدأ أو لا. فإن كان مبتدأ لزم أن يكون اسماً، لأنه مأخوذ في تعريف المبتدأ عندهم. وإن لم يكن مبتدأ، لم يكن لرفعه⁴⁹ ولا لرفع «ثَلَاثِيٌّ» وجه، لأنهما حينئذ لا⁵⁰ يكونان شيئاً من المرفوعات المذكورة في كتب النحو.

والجواب على الشك الأول، اختيار كونه اسماً في الجملة ولو في إطلاق آخر. وعلى الثاني، كون اشتراط الاسم في تعريف المبتدأ بناءً على الغالب.

والتحقيق؛ أنه حينئذ ليس باسم مُصْطَلَحٍ، وإن كان في حكمه في صحّة الحكم عليه، والحكم يصح على اللفظ والمعنى، وحصرهم آياه في المعنى لكون كلامهم في الألفاظ الموضوع للمعاني.

وأما ثالثاً؛ فلأنَّ اللَّفْظَ الْمُعْبَّرَ بِهِ عَنْ نَفْسِهِ كَثِيرًا مَا يُوصَفُ بِالْمَعْرِفَةِ، فَيَكُونُ مَعْرِفَةً. وَأَنْتَ تَعْرِفُ أَنَّهُمْ عَرَفُوا الْمَعْرِفَةَ بِـ«مَا وَضِعَ لِشَيْءٍ بِعَيْنِهِ».

والجواب؛ أن ذكرهم الوضع في تعريف المعرفة بناءً على كون كلامهم في الألفاظ الموضوع، ولا يلزم من ذلك أن لا يكون ما لا وضع له في حكم المعرفة، إذا وجد فيه التعيين⁵¹.

وأما رابعاً؛ فلأنَّ الْمُحَقِّقِينَ مِنَ النَّحَاةِ قَدْ صرَّحُوا فِي مَوَاضِعَ عَدِيدَةٍ مِنْ كَلَامِهِمْ عَلَى أَنَّ «ضَرَبَ» وَ «مَنْ» وَأَخَوَاتِهِمَا اسْمَاءٌ لِلأَلْفَاظِ الدَّالَّةِ عَلَى مَعَانِيهَا وَأَعْلَامِهَا، كَمَا قَالَ الْمُحَقِّقُ الْأَسْتَرَابَادِي: «اعلم أنه إذا قصد بكلمة ذلك اللفظ دون معناها، كقولك: أَيْنَ كَلِمَةُ اسْتِفْهَامٍ؟ وَ ضَرَبَ فِعْلٌ مَاضٍ؟ فَهِيَ عِلْمٌ. وَذَلِكَ، لِأَنَّ مِثْلَ هَذَا مَوْضُوعٍ لَشَيْءٍ بَعِيْنِهِ غَيْرِ مُتَنَاوِلٍ غَيْرِهِ⁵²». ⁵³، وَلا شَكَّ أَنَّ الْاسْمِيَّةَ مُسْتَلْزِمَةٌ لِلْوَضْعِ.

والجواب؛ أن الحقُّ أَحَقُّ بِأَنْ يُنْبَعِ، وَلا يَخْفَى مِمَّا قَدْ عَرَفْتَ⁵⁴ أَنَّ الثَّابِتَ هُنَاكَ هُوَ الدَّلَالَةُ بِدُونِ الْوَضْعِ، فَلا حَاجَةَ إِلَى اعْتِبَارِهِ، لِأَنَّهُ إِنَّمَا يُعْتَبَرُ لِأَجْلِ تَحْصِيلِ الدَّلَالَةِ، وَقَدْ حَصَلَتْ بِدُونِهِ، فَلا يُمَكِّنُ إِثْبَاتَ الْوَضْعِ هَهُنَا بِوُجُودِ الدَّلَالَةِ.

وأما خامساً؛ فلأنَّ الْمُحَقِّقِينَ مِنَ النَّحَاةِ كَالْمُجْمَعِينَ عَلَى أَنَّ اللَّفْظَ الْمُسْتَعْمَلُ اسْتِعْمَالًا صَاحِبًا جَارِيًا عَلَى الْقَانُونِ مُنْحَصَرٌ

44 ح - الوضع.

45 أ: لم يكن.

46 ح: يتوقف.

47 ح - لأحد.

48 ح: بصدق.

49 ح: لم يمكن رفعه.

50 ح - لا.

51 أ: التعيين.

52 ح - غيره.

53 شرح الرضي على الكافية للرضي الأسترآبادي، تحقيق يوسف حسن عمر، مؤسسة الصادق، طهران 1398/1978، 3/255.

54 ي: مما قدمت.

في الحقيقة والمجاز. ولا يُدَّ فيهما من الوضع. لأنَّ الحقيقة؛ «اللفظ المستعمل في الموضوع له»، والمجاز؛ «اللفظ المستعمل في لازمه». ولا ريب أنَّ استعمال مثل «ضَرَبَ» و «مَن» و «رَبِيذٌ» وأمثال هذه التراكيب استعمال صحيح مقبول عند الكل، وليست بمجازات. فيلزم أن يكون لها وضعٌ لما استعملت هي فيه، أعني أنفسها من حيث أنها دالة على معانيها. وكفى بهذا مُستنداً في إثبات الأمور اللغوية.

والجواب؛ أنَّ الحقيقة والمجاز قسمان من اللفظ الموضوع المستعمل، فحيث لا يوجد الوضع يكون خارجاً عن⁵⁵ المقسّم، فلا يبطل بخروجه الحصر، كما أنَّ اللفظ عند الوضع خارج عن المقسّم لعدم وجود الاستعمال حينئذ، ولا يضر خروجه الحصر. ثم إنَّ اللازم في الحقيقة والمجاز كون استعمالهما استعمالاً صحيحاً مقبولاً، لكن لا يلزم منه كون كل استعمال صحيح مقبول داخلياً⁵⁶ في الحقيقة والمجاز.

وأما سادساً؛ فلأنَّ الألفاظ إذا ثبت وضعها لأنفسها لا يُمكن وضعها لها قصداً وأصالاً لئلا يلزم كون الألفاظ مشتركة بين أنفسها ومعانيها، فتعيّن القول اضطراباً بوضعها لها⁵⁷ وضعاً⁵⁸ غير قصدي. فعلى هذا، ليس اثباته أمراً لا يساعده عقل ولا نقل، بل اثبات أمر بمقتضى قواعد اللغة.

والجواب؛ أنه إن أراد بالوضع الغير القسدي فهم السامع نفس اللفظ عند الإطلاق من غير⁵⁹ تعيينه له، فذلك هو الدلالة، وتسميته وضعاً غير قصدي مجرد اصطلاح. وإنَّ أراد أن⁶⁰ هناك تعييناً من طرف الواضع فيكون وضعاً قصدياً كسائر الأوضاع، وكون الموضوع له ألفاظاً لا يضر في كون الوضع قصدياً، وإلا لزم كون مصطلحات أهل العربية من الاسم والفعل والحرف والحقيقة والمجاز كلها وضعاً غير قصدي، ولم يقل به أحد.

وأما سابعاً؛ فلأنَّ ما ذكر من أنَّ جعل تلك الألفاظ محكوماً عليها لا يقتضي كونها أسماء بعيد، لأنَّ إثبات محكوم عليه غير الفاعل والمبتدأ المستلزمين للاسمية أمر لا يساعده عقل ولا نقل.

والجواب؛ ما مرَّ من أنَّ استلزامهما للاسمية بناءً على الغالب الذي جرى عرفهم عليه، ولا يلزم من ذلك أن لا يكون غير الاسم فاعلاً ومبتدأً ولو نادراً.

وأما ثامناً؛ فلأنَّ ما ذكره⁶¹ من كون الكلمات متساوية الإقدام في صحّة الإخبار عن ألفاظها كلام لا طائل تحته. لأنَّ الخصم لا⁶² يُنازع في ذلك، بل يقول جميعها أسماء.

والجواب؛ أن ما ذكره للفرقة بين الأنواع الثلاثة للأحكام المذكورة هناك، ولم يقصد بذلك الإلزام.

وأما تساعاً؛ فلأنَّ إنَّ أراد بقوله «لم يُحتج هناك إلى وضع آخر»، عدم⁶³ الاحتياج إلى الوضع والدال ويُشارك الألفاظ في صحة الحكم عليها من حيث العقل فمسلّم، ولا يُجدي به⁶⁴ نفعاً. وإنَّ أراد عدم الاحتياج والصحة من حيث العربية حتى يصير هذا اللفظ محكوماً عليه نحوياً، فممنوع. ولو صح ذلك لزم جواز أن يكون كل صوت صدر عن شخص كيف كان، بل كل ما أشير إليه من غير لفظ محكوماً عليه بحسب النحو من غير فرق بينه وبين ما نحن بصدده. وقد اعترف هو بالفرق بينهما. والجواب؛ أنَّ مراده هو الثاني، لكنَّ المعتمد عنده في الصحة من حيث العربية أمران: اللفظ والدلالة، فحيثُ اشترط اللفظ لم يرد النقص بالصوت، وحيثُ اشترط الدلالة لم يرد النقص بغير الألفاظ. وأما المهملات فلا شبهة في أنها ألفاظ وفي دلالتها على أنفسها عند الحكم عليها، وإن لم يوجد الوضع.

وأما عاشراً؛ فلأنَّ الفرق بين الموضوعات والمهملات حاصل بوجود الوضع الغير القسدي في المهملات، ووجود الوضع القسدي في الموضوعات، فلا يلزم ما ذكره من لزوم عدم الفرق بينهما. فنقول؛ إذا قال الواضع مثلاً «ضَرَبَ»

55 ح: من.

56 ح - داخلا.

57 أ - لها.

58 ح - لها وضعا.

59 ح - غير.

60 ي - أن.

61 ي، ح: ذكر.

62 ي - لا.

63 ح: عند.

64 أ، ب: ولا يجديه.

عَيْنُهُ لكذا، فلا شك أن قصده في هذه الحالة إلى تعيين «صَرَبٍ» لمعناه، لكن وقع منه إطلاقه وإرادة نفسه منه، فوقع منه⁶⁵ في ضمن ذلك التعيين المقصود تعيينه لنفسه⁶⁶ أيضا، ولم يوجد منه مثله في المهملات.

والجواب؛ أن الفاضل الشريف لا ينكر الفرق بين كون الوضع قصديا وكونه غير قصدي. وإنما ينكر وجودَ الوضع الغير القصدي عند الحكم على نفس الألفاظ، وإلا لزم وجوده في المهملات أيضا لوجود مثل هذا الحكم فيها مع أن الوضع مطلقا في المهملات غير معقول أصلا. وأيضا كونُ إرادة لفظ بإطلاقه على نفسه دلالةً مسلّم، ولكن استلزام وجود الدلالة وجودَ الوضع ممنوعٌ، لأن الدلالة أعم من العقلي والوضعي. والدلالة العقلية موجودة بلا شبهة، وأما وجود الدلالة الوضعية ففي حيز المنع على أن الوضع لا ينفك عن التعيين، ولا بد في التعيين من القصد، لأنه من الأفعال الاختيارية للواضع، فكيف يكون⁶⁷ التعيين غير قصدي⁶⁸. ولعله قد اشتبه عليه وجود الدلالة بوجود الوضع وعبر عنه بالوضع الغير القصدي، وإلا فإثبات حقيقة الوضع مما لا يرتضيه عاقل.

وقد عرفت فيما سبق وجهها آخر في عدم إمكان اعتبار الوضع ههنا، هذا غاية ما أمكن لي في تحقيق هذا المقام، والعلم عند الملك العلام. تم.⁶⁹

65 أ - فوقع منه.

66 ح - لنفسه.

67 ي، أ، ب، ح + لا.

68 هنا يدعي المؤلف أن التعيين لا يكون إلا قصديا، وسياق الكلام يدل على هذا صراحة. مع ذلك يلاحظ في نسخة المؤلف زيادة حرف النفي في العبارة. يقول المؤلف: «فكيف لا يكون التعيين غير قصدي». على ما يبدو أن هذه الزيادة وردت سهوا. لهذا حذفنا تلك الزيادة من النص وقمنا بالترجمة موافقا بهذا الشكل.

69 ي - تم؛ أ + تمت 1186؛ ح + تم بعون الامام الهمام.

Ek 4. Risâlenin tercümesi

Lafızların Kendilerini Göstermek Üzere Vaz' Edilmedikleri Hususunda Fikirlerin Gezintisi

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

İmdi; hamd sahibine (velî) ve ehline, salât ise nebisi Muhammed'e ve ailesine olsun! Bu, lafızların bizatihi kendilerini göstermek üzere vaz' olunup olunmadıkları konusunda size vaat ettiğim tahkiktir. Allah -sübhanehü ve teâlâ- bana yeter, vekil olarak kâfidir.

Seyyid Şerif Cürçânî –latif sırrı mukaddes olsun– şöyle demiştir: Şüphe yoktur ki “Zeyd Basra’dan çıktı” sözündeki “harece/çıkıtı” mazi fiildir, “Zeyd” isimdir ve “min/-den,dan” harfi cerdir dersen, bu yargılarla manalar değil lafızlar hakkında hüküm vermiş olursun. Çünkü bunlar, manalara kıyasla lafızlara ait hükümlerdir. Ancak bir grup düşünürün öne sürdüğü üzere, bu lafızların –sözü edilen durumda haklarında hüküm vermenin mümkün oluşuna nazaran– mezkûr hüküm esnasında isim oldukları şeklindeki iddia zahiri bir açıklamadır ve doğru değildir.

Meselenin tahkiki şu şekildedir: Hüküm üç çeşittir. Birincisi; “Darebe [lafzı], üç harften oluşmaktadır” sözünde olduğu gibi, yalnızca lafız hakkında verilen hükümdür. Burada hakkında hüküm verilen şey “darebe” [lafzı]nın bizatihi kendisidir. Yoksa lafız, aslında [kendisi dışında] mahkûm aleyh olan bir şeye delâlet ediyor değildir. İkincisi “(Darebe [kelimesi], mazi fiildir” sözünde olduğu gibi, lafız hakkında karşılığında vaz' edildiği şeye kıyasla verilen hükümdür. Burada hakkında hüküm verilen, telaffuz ettiğin şeyin [yani lafzın] bizatihi kendisidir. Her ne kadar ilgili lafzın, verilen hüküm [yani mazi fiil olmak hükmü] ile nitelenmesi başkası nedeniyle de olsa [durum böyledir]. Çünkü söz konusu lafzın fiil olması belirli bir manaya delâlet etmesi nedeniyle gerçekleşmektedir. Burada anlatılmak istenen şey şudur: Söz konusu lafız, manasına vaz' olduğu için mazi fiildir. Yoksa ortada isim şeklinde bir gösteren ve fiilden ibaret bir gösterilen yoktur. Üçüncüsü; “Zeyd vurdu” sözünde olduğu gibi, manalarının göstermek üzere kullanılma şartıyla, lafızların medlûlleri hakkında verilen hükümdür.

Bütün bunlardan sonra şunu söyleyebiliriz: Lafızların tamamı birinci tür hüküm açısından eşit konumdadır. Öyle ki bu hükme, dilde kullanılmayan/anlamsız lafızlar bile dâhildir. Çünkü şu sözün, dil kuralları açısından geçerlidir: “Cesak [sesi], üç harften oluşur”. İkinci tür hüküm, dilde kullanılmayan/anlamsız lafızlar dışında geçerlidir. Üçüncü tür hüküm ise isimlere özgüdür. Bu nedenle şöyle denmiştir: “İsmin anlamına isnat, isme özgü niteliklerdendir”.

Açıktır ki ilk iki tür hükümde lafzın bizatihi kendisine delâleti kabul edilse de, bu delâlet kesinlikle vaz' yoluyla değildir. Çünkü dilde kullanılmayan/anlamsız lafızların bizatihi kendilerini göstermek üzere vaz' edildiği şeklindeki iddia, lafız bahislerinde belirli bir fikre sahip hiç kimsenin itibar edeceği bir şey değildir. Buraya kadar anlatılanlar Seyyid Şerif'in söylediklerinin özetidir.

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre lafızların bizatihi kendilerini göstermesi ne kastî ne zımnî bir vaz'la gerçekleşmez. Çünkü vaz', *delâlet*in [zihinde] oluşması içindir. Dinleyen kişinin zihni, [başka bir nedenle değil] sadece işitilmesi dolayısıyla lafza zorunlu olarak yöneldiğinden, burada vaz' olgusunun dikkate alınmasına gerek yoktur.

Buna karşın bazı âlimler vaz' olgusunu, kastî ve gayr-ı kastî [zımnî] kısımlarına ayırmışlardır. [Bunlardan] birincisi, vaz' dendiğinde akla gelen ilk/meşhur anlamdır. İkinci vaz' türüyle kastettikleri şey ise –ister isim, ister fiil isterse harf olsun– herhangi bir mananın karşılığı olarak belirlenen bütün lafızların, bizatihi kendisi için vaz' olunması ve kendi kendisinin özel adı yapılmasıdır. Görmüyor musun ki sen “Zeyd Basra'dan çıktı” sözümüzdeki “harece” mazi fiildir, “Zeyd” isimdir ve “min” cer harfidir diyorsun ve böylece söz konusu üç kelimedenden her birini [cümlede] hakkında hüküm verilen unsur olarak kullanıyorsun. Ancak bu, gayr-ı kastî bir vaz'dır. Lafız bu vaz' ile müşterek olmaz, ayrıca yine bu vaz' nedeniyle lafız işitildiğinde müsemma olan mana anlaşılmaz.

Hâsıl-ı kelim “harece” ve “min” [lafızları], kendi manalarında kullanılmış iki kelimenin adı olmaktadır. Bu durumda, yukarıdaki terkipte zikri geçen [lafız] isim, hakkında harf olduğu şeklinde hüküm verilen şey ise müsemma olmaktadır ki burada herhangi bir çelişki (tenakuz) söz konusu değildir.

Konuya ilişkin benim görüşüm ise şudur: Vaz'ın amacı, medlûl dinleyenin zihnine taşımak üzere, delâletin oluşmasıdır. Lafız kullanıldığında/söylendiğinde, yalnızca telaffuz edilmesi nedeniyle, dinleyicinin zihninde hazır hale gelir. Burada herhangi bir biçimde vaz' olgusunun dikkate alınması gerekmez. Çünkü vaz', “lafız ve anlamlar (medlûlât) arasında *nefsü 'l-emrde* düşünülen/dikkate alınan nispetlerden birini belirginleştirip sabit/geçerli hale getirmektir (tayin)”. Lafız ile bizatihi kendisi arasında *nefsü 'l-emrde* düşünülen/dikkate alınan herhangi bir nispet bulunmadığından –çünkü böyle bir nispet, itibar sahibi bir öznenin itibarına bağlıdır– lafzın çok sayıda nispet arasından [bizatihi kendisi için] tayini mümkün değildir. Delâlet ise itibar sahibi bir öznenin itibarına bağlı değildir. Çünkü lafzın konuşandan sadır olması durumu, dinleyicinin zihninde vaki olması durumundan başkadır. Birincisiyle ikincisine delâlet edilir.

Fuzelâdan biri Seyyid Şerif'in sözüne muhtelif cihetlerden itiraz etmiştir. Şöyle ki;

Birinci İtiraz: Arap dilcilerinden hiçbiri “Zeyd [lafzı] üç harfli dir” benzeri sözlerin *kalem* olduğu konusunda ihtilaf etmemiştir. Çünkü kelim tanımı, bu örneğe doğru şekilde yüklenmektedir. Arap dilcileri ayrıca, kelamın ancak iki isimden ya da bir isim ve fiilden oluşacağını açıkça belirtmişlerdir. Bu durumda bir lafızla [herhangi bir mana değil de] bizzat kendisi kastedildiğinde, söz konusu lafzın da isim olması gerekir.

İlk itirazın cevabı şudur: Arap dilcilerinin “Kelim ancak iki isim ya da bir isim ve fiilden oluşur” sözlerindeki *hasr* izafidir. Diğer bir deyişle bu hasr, altı akli ihtimalden⁷⁰ geriye kalan

70 Müellif burada altı akli ihtimal (kısım) derken isim, fiil ve harf unsurlarının muhtemel kombinasyonlarını kastetmektedir. Buna göre teorik olarak kelamın şu unsurlardan oluşması muhtemeldir: İki isim, iki fiil, iki harf, bir isim ve harf, bir fiil ve harf ve bir isim ve harf. Böylece ortaya altı akli/farazi ihtimal çıkar.

kısımlara nispetle düşünülmüştür.⁷¹ Bu nedenle, Arap dilcilerinin söz konusu açıklaması, kelamın zikri geçen kısımlar dışında varlığını ortadan kaldırmaz. Mesela Zeyd lafzı ile [belirli bir şahıs değil de] bizatihi [lafzın] kendisi kastedildiğinde olduğu gibi. [Yani “Zeyd [lafzı] üç harflidir” misalinde olduğu gibi, bazen *kelam* iki isimden ya da bir isim ve fiilden oluşmaz]. Çünkü Zeyd lafzı böyle bir durumda isim değildir. Nitekim isim, kelimenin kısımlarındandır ve kelime [lafzın] belirli bir manaya vaz’ olunması şarttır. Zeyd lafzı bizatihi kendisini gösterdiğinde burada hiçbir şekilde vaz’dan bahsedilemez. Evet, eğer itiraz sahibi “Zeyd [lafzı] üç harflidir” sözünden hareketle, Zeyd lafzında vaz’ söz konusu olmadığı için bu ibare iki kelimedenden oluşmadığı halde kelam sayılmaktadır diyerek, kelam tarifinin çelişik olduğunu öne sürseydi, haklı olduğu bir yön olurdu. Bu durumda kelamın tarifinin “bir manaya delâlet eden lafızlar” ile sınırlandırılmasına (tahsis) ya da –bilinen anlamı dışında bile olsa– *fi’l-cümle* vaz’ın yeterli olacağı iddiasına ihtiyaç duyulur.

İkinci İtiraz: Söz konusu cümlede “Zeyd” lafzı ya mübtedadır ya değildir. Eğer mübteda ise bu durumda isim olması gerekir. Çünkü bu durum, Arap dilcilerine göre mübtedanın tarifinde verilir. Eğer “Zeyd” lafzı mübteda değilse, bu durumda ne “Zeyd” lafzının ne de “üç harfli” lafzının merfû olması için herhangi bir gerekçe söz konusu olmaz. Çünkü bu durumda söz konusu iki lafız, nahiv kitaplarında sıralanan *merfû lafızlar* başlığı altında yer almazlar.

Birinci şıkkının cevabı şudur: “Zeyd” lafzının [kelimenin bir türü olarak bilinen isimden] başka bir anlamda olsa da, *fi’l-cümle* isim olduğu tercih edilir. *İkinci şıkkın cevabı* ise, mübtedanın tarifindeki isim olma şartının [bütün mübteda örneklerinde geçerli mutlak bir şart olmadığı, bilakis] yaygın duruma göre tespit edilmiş olduğudur (binâen ale’l-gâlib).

Meselenin tahkiki şu şekildedir: Yukarıdaki örnekte geçen Zeyd lafzı, her ne kadar hakkında hüküm verilmeye elverişli olmak bakımından isim hükmünde ise de, terim anlamıyla isim değildir. Hüküm ise, hem lafız hem de mana için geçerlidir. Arap dilcilerinin hükmü [lafzı bir kenara bırakarak] yalnızca mana ile sınırlandırmaları, dilcilerin [mutlak lafız hakkında değil de] belirli manalara vaz’ olunmuş lafızlar hakkında konuşmaları nedeniyledir.

Üçüncü İtiraz: Kendisine delâlet eden lafız çoğunlukla marife olmakla nitelenir, dolayısıyla marife olur. Biliyorsun ki Arap dilcileri *marifeyi*, “herhangi bir manaya zatı bakımından (bi-aynihi) vaz’ olunan lafız” şeklinde tarif etmişlerdir.

Üçüncü itirazın cevabı şudur: Arap dilcilerinin marifenin tarifinde vaz’ kavramını zikretmeleri, dilcilerin [mutlak lafız hakkında değil de] bir anlamın karşılığında belirlenmiş lafızlar hakkında konuşmaları nedeniyledir. Dolayısıyla Arap dilcilerinin bu tarifinden,

71 Müellif burada şunu kastediyor: Arap dilcileri “Kelam ancak iki isim ya da bir isim ve fiilden meydana gelir” derken kelimenin isim, fiil ve harf şeklindeki üç türünü dikkate aldılar. Bir önceki dipnotta da işaret edildiği üzere altı akli taksim bu üç kelime türünün ikişerli kombinasyonlarına dayanmaktadır. Ancak dilciler bu açıklamayı yaparken kelamın mutlak olarak bu iki kombinasyonla (isim+isim ya da isim+fiil) oluşacağını iddia etmemişlerdir. Bilakis bu açıklama, üç kelime türü dikkate alındığında ancak bu iki kombinasyonun geçerli olacağı, diğerlerinin kelamı oluşturmayacağı anlamına gelir. Ancak lafız olup da kelime sayılmayan bazı unsurlar dikkate alınacak olursa, bu durumda altı akli kısmın dışına çıkma imkânı doğduğundan, söz konusu iki kombinasyon dışında başka ihtimaller de düşünülebilir.

kendisinde bir belirlenim (taayyün) bulunduğu, hiçbir şekilde vaz' ile ilişkisi olmayan bir lafzın marife hükmünde olmayacağı sonucu çıkmaz.

Dördüncü İtiraz: Muhakkik nahivciler pek çok yerde “darebe”, “min” ve benzeri unsurların kendi manalarına delâlet eden lafızların isimleri ve özel adları olduğunu açıkça belirtmişlerdir. Nitekim muhakkik el-Esterâbâdî şöyle demiştir: “Şunu bil ki; ‘Eyne soru edatıdır’ ve ‘Darebe mazi fiildir’ misallerinde olduğu gibi, herhangi bir kelime ile manası değil de lafzı kastedilirse, bu takdirde söz konusu lafız özel isim olur. Çünkü bu ve benzeri lafızlar, bir şeye bi-aynihi vaz’ olunmuştur, kendisinden başka bir unsuru da içermez”. İsmi vaz’ı gerektirdiği konusunda da hiçbir kuşku yoktur.

Dördüncü itirazın cevabı şudur: Hak, tabii olunmaya her şeyden daha layıktır. Daha önce öğrendiklerinden açıkça anlaşılmaktadır ki burada sabit olan vaz’ değil delâlettir. Dolayısıyla vaz’ı dikkate almaya gerek yoktur. Çünkü vaz’a, delâletin tahsili için itibar edilir. Hâlbuki bu durumda delâlet vaz’ olmaksızın gerçekleşmiştir. Dolayısıyla burada delâletin varlığından hareket ederek vaz’ olgusunu ispat etmek mümkün değildir.

Beşinci İtiraz: Muhakkik nahivcilerin neredeyse tamamı, dil kurallarına uygun ve doğru bir şekilde kullanılan lafzın *hakikat* ve *mecaz* kısımlarından ibaret olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Söz konusu kısımların her ikisinde de vaz’ zorunludur. Çünkü *hakikat*, “vaz’ olduğu manada kullanılan lafız”, *mecaz* ise “vaz’ olduğu mananın lazımında kullanılan lafız” şeklinde tanımlanmıştır. Hiçbir kuşku yoktur ki “darebe”, “min” ve “Zeyd” gibi lafızların kullanımı ile yukarıda örnek olarak tartışılan terkip ve benzerleri herkes tarafından kabul edilen doğru kullanımlardır ve mecaz değildir. Bu durumda, mezkûr örnekte geçen lafızların, kullanıldıkları mana –yani bizzat lafzın kendisi– için vaz’ edilmiş olmaları gerekir. Çünkü bu lafızlar manalarına [yani bizatihi lafzın kendisine] delâlet etmektedir.⁷² Buraya kadar yapılan açıklamalar, dil meselelerinin ispatlanması konusunda dayanak olarak yeterlidir.

Beşinci itirazın cevabı şudur: Hakikat ve mecaz, dilde bir anlama vaz’ olunmuş ve o anlamı göstermek üzere kullanılan lafızların kısımlarıdır. Vaz’ın söz konusu olmadığı lafız, taksime konu olan bütünü (maskem) dışında kalır. Dildeki lafızların hakikat ve mecaz şeklindeki hasrı, vaz’ı olmayan lafzın taksimin dışında kalması nedeniyle iptal olmaz. Benzer şekilde lafız vaz’ esnasında –bu aşamada kullanım henüz mevcut olmadığı için– taksime konu olan bütünü dışındadır. [Yani kullanım gerçekleşmeden vaz’ esnasında lafız ne hakikat ne de mecazdır]. Ancak lafzın bu şekilde taksimin dışında kalması, söz konusu hasra [yani anlamlı lafızların hakikat ve mecaz şeklinde iki kısma ayrılmasına] zarar vermez. Bu açıklamalardan sonra, hakikat ve mecaz konusunda ortaya çıkan netice şudur: Bir lafzın hakikat ya da mecaz olması

72 İtiraz sahibi burada şunu öne sürmektedir: Dilde bir manaya delâlet eden lafızlar hakikat ve mecaz kısımlarından ibarettir. Hem hakikat hem mecaz zorunlu olarak vaz’ı gerektirir. Çünkü vaz’ olmadığında delâletin varlığından bahsetmek anlamsızdır. Burada örnek olarak tartışılan cümle ve bu cümlede geçen lafızların doğru ve dil kurallarına uygun bir kullanım olduğu konusunda şüphe yoktur. Öte yandan bu cümlenin mecaz olduğu öne sürülemez. Şu halde hakikat olduğu anlaşılmaktadır. Eğer bu cümle hakikat ise bu durumda söz konusu lafızlarda vaz’ olduğu kabul edilmelidir. Çünkü bu lafızlar –bizatihi kendisi de olsa– bir şeye delalet etmektedir. Bu delâletin gerçekleşmesi için daha önce gösterildiği üzere vaz’ gereklidir.

onun [dil kuralları açısından] geçerli ve doğru bir şekilde kullanıldığını gösterir. Ancak, her geçerli ve doğru kullanımın hakikat ve mecaz kısımlarından birine dâhil olması gerekmez.⁷³

Altıncı İtiraz: Lafızların [herhangi bir manaya değil de] bizatihi kendileri için vaz' oldukları sabit olduğunda, bu vaz'ın –bu durum söz konusu lafzın kendisi ile manası arasında müşterek olduğu sonucunu doğurmaması için– kasıtlı ve asaleten olması mümkün değildir. Bu durumda, zorunlu olarak açığa çıkmıştır ki, lafızların bizatihi kendileri için vaz'ı kasıtlı olmayan bir vaz'dır. Buna göre kasıtlı olmayan bu vaz' türünün ispat edilmesi, aklın ve naklin desteklemediği bir durum değil, bilakis dil kurallarının gereği olan bir durumun ispatıdır.

Altıncı itirazın cevabı şudur: Eğer itiraz sahibi kasıtlı olmayan vaz' derken, dinleyen kişinin, lafzın bizatihi kendisine tayini söz konusu olmaksızın, kullanım esnasında lafzın kendisini anlamayı kastediyorsa, bu delâletin ta kendisidir. Bu durumun “kasıtlı olmayan vaz'” şeklinde adlandırılması, yeni bir terimin ihdası dışında bir anlam taşımaz. Eğer itiraz sahibi, ortada dilin kurucusu (vâzı') tarafından gerçekleştirilen bir vaz' olduğunu öne sürüyorsa, bu durumda söz konusu vaz' diğer vaz'lar gibi kasıtlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Mevzû' lehin [mana değil de] lafız olması vaz'ın kasıtlı olmasına zarar vermez. Çünkü aksi takdirde Arap dilcilerinin isim, fiil, harf, hakikat, mecaz vb. bütün terimlerinin kasıtlı olmayan vaz' olması gerekir ki [İslâm dilbilim geleneğinde] bu görüşü öne süren kimse olmamıştır.

Yedinci İtiraz: Tartışma konusu lafızların [cümlede] hakkında hüküm verilen unsur olmaları isim olmalarını gerektirmez görüşü zorlama bir izahtır. Çünkü [cümlede] fail ve mübteda olmayan –ki fail ve mübteda olmak isim olmayı gerektirir– bir *mahkûm aleyhin* varlığını ortaya koymak aklın ve naklin desteklemediği bir durumdur.

Yedinci itirazın cevabı şudur: Daha önce geçtiği üzere, failin ve mübtedanın isim olmayı gerektirmesi yaygın duruma göre –ki dilcilerin örfü de bu yaygın durumu izlemiştir– belirlenmiştir. Dolayısıyla buradan hareketle, isim olmayan bir lafzın fail ve mübteda olmayacağı –her ne kadar bu durum nadiren vuku bulsa da– sonucu çıkmaz.

Sekizinci İtiraz: Seyyid Şerif'in; kelimeler, [belirli bir manayı değil de] kendi lafzını/ sesini dile getirmeye elverişli olma konusunda eşittir sözü faydasızdır. Çünkü rakip/muhalif, bu konuya itiraz etmemekte, bilakis hepsinin isim olduğunu öne sürmektedir.

Sekizinci itirazın cevabı şudur: Seyyid Şerif'in dile getirdiği şey, ilgili yerde zikri geçen hükmün üç türünü birbirinden ayırt etme amacına matuftur. Yoksa bununla rakibini susturmaya (ilzâm) etmeyi kastetmemiştir.

Dokuzuncu İtiraz: Eğer [Seyyid Şerif'in] “bu durumda başka bir vaz'a ihtiyaç yoktur” derken kastettiği şey [yeni bir] vaz'a ve gösterene ihtiyaç olmadığı ve lafızların, aklı açıdan haklarında hüküm verilmeye elverişli olma noktasında ortak oldukları ise, bu görüş zaten doğru/verili kabul edilmiştir (müselleme). Ancak bu görüşü öne sürmek, muhalifimize, tartışılan mesele bakımından herhangi bir fayda sağlamaz. Eğer [mezkûr cümle ile], tartışmaya konu

73 Buradan hareketle hakikat-mecaz kavram çifti ile doğru ve geçerli kullanım arasındaki ilişkinin *umum-husus mutlak* olduğu söylenebilir.

olan lafzın [cümle içinde] hakkında hüküm verilen unsur olabilmesi için yeni bir vaz'a ihtiyaç duyulmadığını ve bu durumun Arap dili açısından doğru olduğunu kastediyorsa, bu görüş herhangi bir delile dayanmamaktadır, dolayısıyla iddia sahibi tarafından kanıtlanması beklenir (memnû'). Eğer bu doğru ise, bu durumda kim tarafından ve ne şekilde söylenirse söylensin her sesin ve hatta lafız olmaksızın işaret edilen her şeyin –şu anda tartıştığımız mesele ile aralarında hiçbir fark olmaksızın– nahiv bakımından mahkûm aleyh olması gerekir. Ancak muhatabımız, bu iki durum arasındaki farkı bizzat itiraf etmiş bulunmaktadır.

Dokuzuncu itirazın cevabı şudur: Seyyid Şerif'in muradı [birinci şık değil] ikincisidir. Ancak, ona göre, herhangi bir olgunun Arap dili bakımından sıhhati konusunda muteber olan şey şu iki unsurdur: Lafız ve delâlet. Lafzın şart koşulduğu yerde, ses olgusu öne sürülerek nakz yapılamaz. Delâletin şart olduğu yerde de lafız olmayan unsurlar öne sürülerek nakz yapılamaz. Dilde kullanılmayan/anlamsız lafızlara gelince, her ne kadar vaz' unsuru mevcut olmasa da, bunların lafız olduğu ve haklarında hüküm verildiğinde kendilerini gösterdikleri konusunda herhangi bir kuşku yoktur.

Onuncu İtiraz: Belirli bir mana karşılığında vaz' olunan lafızlar ile dilde kullanılmayan/anlamsız lafızlar arasındaki fark, mühmel lafızlarda kastî olmayan vaz'ın, mevzû' lafızlarda ise kastî vaz'ın varlığı ile gerçekleşir. Dolayısıyla burada, Seyyid Şerif'in öne sürdüğünün aksine, mevzû' ve mühmel lafızlar arasındaki farkın kaybolacağı gibi bir sonuç ortaya çıkmaz. Bu konudaki görüşümüz şudur: Dilin kurucusu mesela "darebe" kelimesini şu mana için belirledim dediğinde şüphe yoktur ki bu durumda kastî "darebe" lafzının anlamına tayin edilmesidir. Ancak bu esnada, dilin kurucusu, söz konusu lafzı telaffuz etmiş ve [lafzın dildeki bilinen anlamını değil de] bizzat kendisini kastetmiştir. Dolayısıyla dilin kurucusu tarafından ["darebe" lafzının, vurdu anlamı için] amaçlanan bu tayin[i] zımnında, söz konusu lafız bizatihi kendisi için de tayin edilmiş olur. Mühmel lafızlarda ise, dilin kurucusundan böyle bir tasarruf sadır olmaz.

Onuncu itirazın cevabı: Seyyid Şerif, kastî vaz' ile kastî olmayan vaz' arasındaki farkı inkâr etmemektedir. Onun reddettiği şey, lafzın bizatihi kendisi hakkında hüküm verilirken kastî olmayan vaz'ın varlığıdır. Aksi takdirde, kastî olmayan vaz'ın mühmel lafızlarda da mevcut olması gerekir. Çünkü benzeri bir hüküm [yani lafzın doğrudan kendisi hakkında verilen hüküm] mühmel lafızlarda da mevcuttur. Hâlbuki –hangi türü olursa olsun– vaz' olgusu mühmel lafızlarda hiçbir şekilde düşünülemez. Aynı şekilde, lafzın bizatihi kendisi için kullanılması suretiyle irade edilmesinin delâlet olduğu müsellemdir. Ancak delâletin varlığının vaz'ın varlığını gerektirdiği düşüncesi herhangi bir delile dayanmamaktadır, dolayısıyla iddia sahibi tarafından kanıtlanması beklenir. Çünkü delâlet aklî ve vaz'î olmaktan daha geneldir. Burada aklî delâletin mevcut olduğunda hiçbir kuşku yoktur. Vaz'î delâletin varlığına gelince, vaz' olgusu hiçbir şekilde tayinden ayrılmadığından, bu iddia ispata muhtaçtır. Tayin olgusu söz konusu olduğunda mutlak surette kasıt gerekir. Çünkü tayin, dilin kurucusu tarafından gerçekleştirilen ihtiyari fiillerdendir. Şu halde tayin nasıl kastî olmayan şekilde gerçekleşebilir. İtiraz sahibi, muhtemelen delâletin varlığı ile vaz'ın varlığını birbirine karıştırmış ve buradaki

delâlet durumunu kastı olmayan vaz' şeklinde ifade etmiştir. Aksi takdirde [bu bağlamda] vaz'ın hakikatini ispat, aklı başında hiç kimsenin kabulleneceği bir şey değildir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan, burada tartışılan mesele bağlamında, vaz'ın düşünülmesinin mümkün olmadığına ilişkin [yukarıda ifade edilenler dışında] bir başka yön daha öğrenmiş oldun. Bu meselenin tahkiki bağlamında elimden gelen en iyisi budur. Hakiki ilim ise ancak her şeyi bilen hükümdarın katındadır. [Telif burada] sona erdi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale "Taşköprülüzâde Külliyyâtı Projesi" kapsamında, İlmî Etüdler Derneği (İLEM) ve İlim Sanat Tarih ve Edebiyat Vakfı (İSTEV) tarafından desteklenmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was supported by the Scientific Studies Association (ILEM) and the Science, Art, History and Literature Foundation (ISTEV) within the scope of the "Project of Taşköprülüzâde Külliyyâtı".

Kaynakça/References

- Arıcı Müstakim - Arıkan Mehmet. "Prosopografik Bir İnceleme: Osmanlı'nın Âlimi Taşköprülüzâde, Çevresi, Kariyeri ve Telifatı". *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulemâ Ailesi Taşköprülüzâdeler ve İsmâüddin Ahmed Efendi*. ed. Müstakim Arıcı – Mehmet Arıkan. 1-162. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Haşiye ale'l-Keşşâf*. [b.y.], Dâru'l-fıkr, 1977.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu'l-ta'rifât*. Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu er-Risâleti'l-vaz'ıyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3021, 29b-33a.
- el-Estarâbâdî, Radî. *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiyye*. nşr. Yusuf Hasan Ömer. 3. Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1978.
- el-İcî, Adudüddin. *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*. nşr.&çev. Abdullah Yıldırım. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*. ed. Eşref Altaş. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.
- el-İsferâyînî, İsmâüddin. *Şerhu er-Risâleti'l-vaz'ıyye*. [b.y.], [y.y.], [ts.].
- İşleme, Akın. *Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye (Şerhu'l-kebir) İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kuşçu, Ali. *Unkûdü'z-zevâhir fi's-Sarf*. thk. Ahmed Afifi. Kahire: Matbaatü Dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, 2001.
- Mestcizâde Abdullah Efendi. *İhtilâfû's-Seyyid ve's-Sa'düddin*. İstanbul: Mektebü'l-Harbiyye es-Sultaniyye Matbaası, 1278.
- Müftüzâde Abdürahim Efendi. *Şerhu Unkûdi'z-zevâhir*. [b.y.], [y.y.], [ts.].
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys. *Şerh ale'r-risâleti'l-vaz'ıyye*. (Desûkî hâşiyesi ile birlikte). Mısır: Cemâliyye Matbaası, 1329.
- Süruri, Ahmet. *Taşköprüzâde'nin el-Meâlim'i ve Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Taşköprülüzâde Ahmet Efendi. *Nüzhethü'l-elhâz fi ademi vaz'i'l-elfâz li'l-elfâz*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3238, 207b-209a.

et-Teftâzânî, Sa'düddin. *Haşiye âle'l-Keşşâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 589, 17b.

Uğur, Ali. *Taşköprizâde Ahmed 'İsâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmi Görüşleri*.
Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1980.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011, 40.

Yıldırım, Abdullah. "Adudüddin el-İcî ve er-Risâletü'l-vaz'ıyye". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*. ed. Eşref Altaş. 77-118. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

Yıldırım, Abdullah. *Vaz' İlmi ve Unkûdü'z-zevâhir/Alî Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil Bilimleri*. ed. İsmail Güler. 425-551. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Yılmaz, Okan Kadir. *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.